

КРЫЖ МАЙСТРА БОГШЫ

Полацкія ювеліры

Сталіцы нашай першай старажытнай дзяржавы належыць значны ўнёсак у развіццё культуры славянства і ўсёй Еўропы. Дзякуючы найперш намаганням археолагаў, сёння ўжо можна дастаткова поўна ўяўіць і карціну сераднявечнага полацкага мастацтва.

Багатыя дадзеныя праведзеныху Полацку даследаванняў дазваляюць прасачыць гісторыю і дасягненнімастацкіхрамёстваў. Знойдзеныя ў культурных слаях XII–XIII стагоддзяў тыглі і каменныя формы для адлівання традыцыйных крыжівочоў трохпазеркавых завушніцаў, крыжыкаў-нацельнікаў, кліна-іманетападобных падвесак сведчаць пра высокі ўзровень развіцця ліцейнае справы. Полацкія майстры карысталіся ўсімі пашыранымі на ўсходнеславянскіх землях прыёмамі апрацоўкі высакародных каліровых металоў. У жыхароў княства ў часы Еўфрасінні мелі вялікі попыт крызвіцкія скроневыя кольцы, пласткавыя і з дробным і шклянымі ўстаўкамі пярсцёнкі, пластковыя івітыя бранзалеты. Цікавую группу мастацкіхвырабаў складаюць манетападобныя падвескі. З пашырэннем хрысціянства на іхпобач з ранейшай саларнай сімволікай усё часцей з'яўляюцца выявы крыжа.

Найбольш яскравыя ўзоры таленту і майстэрства полацкіх рамеснікаў — ювелірныя вырабы, большасць якіх выяўленая археолагамі на тэрыторыі сучаснага Верхняга замка — сэрца старажытнай

сталіцы княства. Сярод полацкіх велітры былі майстры ў апрацоўцы бурштыну. Былі чаканшчыкі, якія маглі каваць турыны рогамі і выбіць на ім мудрагелістыя сюжэтныя выявы. Былі спецыялісты ў скані, чэрні зерні. На жаночую падвеску-колг памерам з пазногаць майстар мог налігаваць больш за трыста металёвых зёрнаў.

Узлёту Полацку за часы асветніцкай дзеянасці князёўны-ігуменні перажывала і мастацтва эмалі, чыетворы, найвыдатнейшы з якіх — Крыж святой Еўфрасінні, нічым не саступалі візантыйскім вырабам, што мелі сусветную славу.

Каб даць хатця б прыблізнае ўяўленне пра складанасць тэхналогіі эмальернага мастацтва, рызыкнём прапанаваць чытчу пераклад ад паведнага фрагмента з «Трактату аб розных храмёствах», створанага ў XII стагоддзі прасвітэрам Тэофілам.

«Вазьмі тонкую пластачку і прымацуй яе да верхняга краю пасудзіны і вызначы адлегласць ад аднаго вушка да другога, і гэтая пластка мусіць быць таійшырыні, як тыя камяні, якія ты хочаш у яе ўштукуваць.* Змяшчаючы іху пэўным парадку, зрабі такім чынам: спачатку няхай будзе пастаўлены адзін камень з чатырма перлінамі па кутках (як кутнія крапкі квадрата), потым — эмаль, калі яе камень з перлінамі і зноў эмаль. Размяшчай усё так, каб калі вушкаў пасудзіны заўсёды былі камяні, іх «дамкі» і «палі», а таксама «дамкі», у якія належыць уштукуваць эмаль. Калі ты хочаш пасадзіць у сярэдзіне тулава каштоўныя камяні і перлы, зрабі гэтаксама. Зрабіўшы гэта, ты злучыш і прылітуеш такім самым чынам вушкі. У кожны «дамок» (гняздо) пад эмальты пакладвеш тонкую залатую пластачку; дапусцішы, ты дастанеш яе і паводле маштабу з дапамогаю лініаркі адрэжаць крываху таўсцейшы кавалачак золата і перагнеш яго па краі кожнага «дамка» два разы так, каб паміж імі заставаўся пусты прамежак, які называецца бардзорам эмалі. Потым паводле таго маштабу і на той самай лініарцы ты адрэжаць кавалачкі надзвычай тонкай залатой пластачкі; тонкім пінцэтам ты надасі ім такую форму, якую захочаш напоўніць эмаллю. Гэта могуць быць кружкі, вуглы, кветкі, птушкі, жывёлы, карціны; ты размесціш вельмі ўважліва і дбайна гэтыя лісткі на іх месцах, прымацаваўшы мучным клеем, паставіш надвуглямі. Калі запоўніш

* Гаворка ідзе пра выраб залатой чары, у прыгожай эмалі, каштоўнымі камнямі і жомчу гам.

адну частку, замацуй яе з надзвычайнай асцярожлівасцю, каб уся тонкая праца не распавілася. Паўтары так два альбо тры разы, пакуль асобныя часткіне замацуцца. Размер-каваўшы і ўгрунтаваўшы такім чынам усе дэталі, вазьмішкло ўсіхвідаў, якія ты прыстасаваў для гэтае працы, і адламі крыху ад кожнага віду, а потым пакладзі ўсё адразу, кожны кавала-чакасобна, на адну медную дошку. Пастаў на агонь і пакладзі вуглі вакол і зверху і, раздзымухваючы агонь, пільна сачы, ціраўнамерна гэтыя кавалачкі растопліваюцца. Калі раўна-мерна, дык карыстайся ўсімі, а калі якое-небудзь шкельца ака-жацца цвёрдым, адкладзі яго асобна. Вазьмі асобныя кава-лачкі выпрабаванага шкла, па-асобку засунь кожны ў агонь і, калі яно распаліцца, кінь у медную пасудзіну з водой. Яно рас-колецца на дробныя часткі, якія ты растаўчы круглым таўкачыкам на парашок. Пррапалашчы яго, пакладзі ў чыстую ракавіну і закрый ільняной анучай. Такім чынам ты размесціш асобныя колеры. Зрабіўшы гэта, вазьмі адну пластанку злітаванага золата, прымацуй яе на роўнай дошцы ў двухмесцах воскам, вазьмі тонка зрэзанае гусінае пяро, як на пісанне, але з даўжэйшай і нерасчэпленаі «дзюбкай», набяры ім любое яшчэ мокрае фарбаванае шкло, тонкай макаўкай даўгога меднага дроўка вышкрабі зверху з вастрыя пяра шкляны пясок і запоўні ім любую завітушку ў той меры, у якой ты хочаш. Рэшту пакладзі ў сваю па-судзіну і зачыні; так рабіз кожным колерам, пакуль не запоўніцца

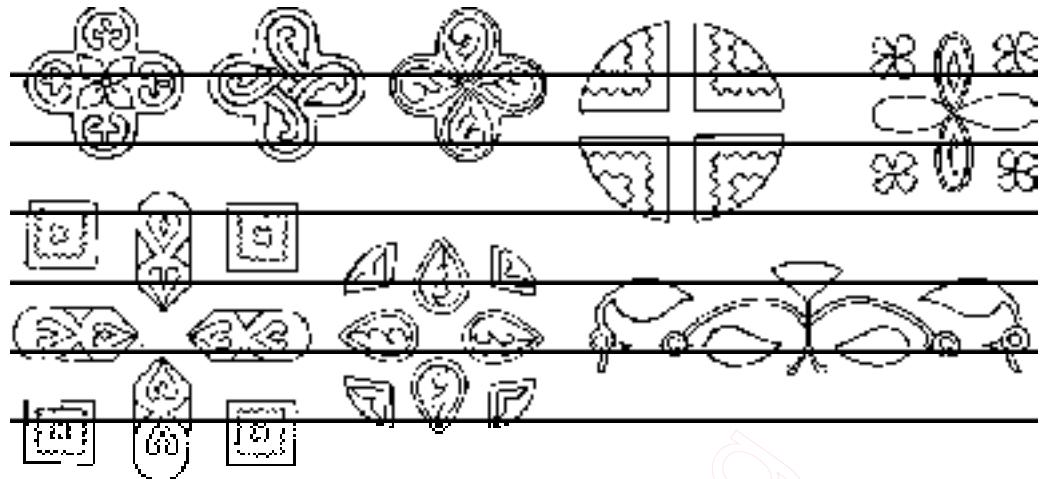
* Святая Канстанцін і Алена.
Каменны абрэзок XII стагоддзя, знайдзены археолагамі ў Полацку.

* Святы Константин и Елена.
Каменная иконка XII века, найденная археологами в Полоцке.

адна частка. Зняўшы клейкі воск, пакладзігэтую частку на тонкую жалезнную пластку з кароткай рукавятыкай і прыкрый іншай увалнутай жалезнай накрыўкай здробнымі дзвіркамі, прычым трэба, каб гэтыя адтуліны знутранога боку былі гладкія і вялікія, а звонку — меншыя і шурпатыя. Гэта засцерагае ад попелу зверху. У гэтай жалезнай накрыўцы зверху мусіць быць невялікае юлца, здапамогаю якога ты будзеш яе надзяваць і здымачь. Зрабіўшы гэта, пакладзі буйныя даўгія вуглі і моцна распалі іх. Вызвалі паміж імі месца і параўнай яго драўляным малатюм. На гэтае месца пакладзі жалезнью пластку, узяўшы яе абцугаміза рукавятыку. Акуратна паставіш яе прыкрытую, пакладзеш вуглі вакол і зверху і, узяўшы aberуч за мех, раздзымухвай агонь з усіх бакоў, пакуль вуглі раўнамерна не загарацца. Няхай у цябе будзе цэлае крыло гусяльбо якой-небудзь іншай буйной птушкі, выпрастанае і прывязанае да драўлянага дзяржальна. Моцна махай ім з усіх бакоў, пакуль не ўбачыш, што адтуліны ў жалезнай накрыўцы паміж вуглямі распаліліся дарэшты. Тады пакінь махаць. Счакаўшы блізу паўгадзіны, пакрысе прыбяры ўсе вуглі і зноў пачакай, пакуль усе адтуліны ў жалезе не пацямнені юць. Тады вазьмі жалезнную пластку за дзяржальна і разам з накрыўкаю паставіш за печкаю ў кут, пакуль усё не астыне. Адчыніўшы, вазьмі эмаль і памый яе, потым зноў напоўніш ізальш, як раней, і гэтак рабі, пакуль усе гнёзды не запоўняцца эмаллю.

Зрабіўшы гэта, вазьмі кавалак воску даўжынёю на палову вялікага пальца. Уштукуй у яго эмаль так, каб яна з усіх бакоў была ў воску, за які ты будзеш яе трymаць. Тры саму эмаль роўным пясанікам згадой, пакуль адусюль не пакажацца золата. Потым раўнамерна і вельмі доўга троі яе аб цвёрды асялок, патры бакавую частку чарапка старой пасудзіны. Тры датуль, пакуль сліна не зробіцца густой і чырванаватай. Намажю поўную валавянную* пластку, аб якую будзеш злёгку церці эмаль, пакуль яе колеры незробіцца празрыстымі і зіхоткімі. Потым зноў патры кавалачкам чарапка той самы змочаны слінаю асялок. Сліну гэтую намажаш на прымацаваную да роўнай дошкі казінушкуру; аб яе ты будзеш

* Каб пазбегнуць магчымай блыганіны, трэба памятаць, што беларускім адпаведнікам расейскага слова « свинец» з'яўляецца « волава» .

* Арнаменты на Крыжы Лазара Богши.

* Орнаменты на Кресте Лазаря Богши.

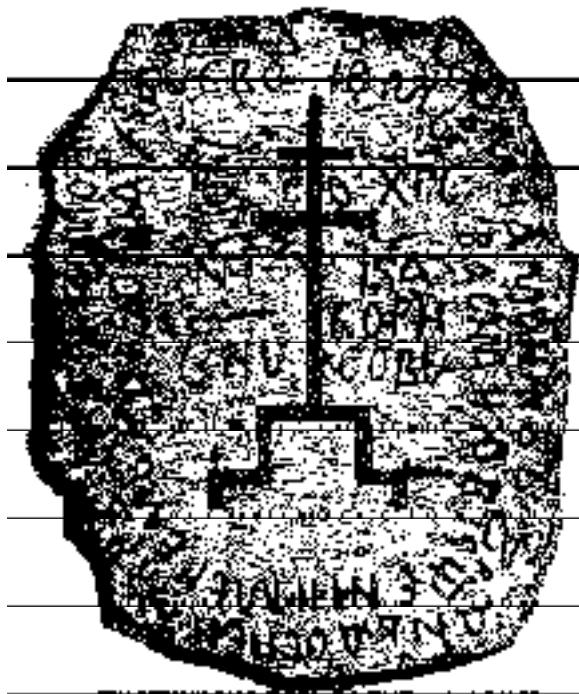
церці саму эмаль, пакуль яна ўся не зазяе, прычым так, што калі адна палавіна яе будзе мокрая, а другая — сухая, ніхто не здолее заўважыць, якая з іх сухая, а якая мокрая».

Прыкладна так працаваў і стваральнік шэдэўра старажытнабеларускага ювелірнага мастацтва, якому было наканавана зрабіцца нашай нацыянальнай рэліквіяй і ўвайсці ў гісторыю падназваю Крыжа святой Еўфрасінні Палацкай.

«З мячом Рагнеды, з крыжом Прадславы»

У фондах Беларускай бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лондане аўтару гэтае кнігі пашчасціла пазнаёміцца з унікальным выданнем — часопісам праваслаўных беларусаў «Зьвініць званы Святой Сафіі». Яго ў 1946 годзе пачаў выпускаваць у заходненямецкім горадзе Рэгенсбургу адзін з нашых вядомых літаратараў Юрка Віцьбіч, які воляю лёсу разам з сотнямі тысяч суайчыннікаў апінуўся на эміграцыі. На маю думку, якраз Віцьбіч — глыбокі патрыёт і выдатны знаўца беларускай гісторыі — пакінуў найбольш узяўшыя і пранікнёныя слоўкі аб выключнай значнасці Крыжа святой Еўфрасінні ў духоўным бытнаванні нацыі.

«Калі ўспамінаеш мінулае нашай Беларусі, адразу ўстаюць у па-

* «Рагвалодаў камень» з-пад Воршы.
Гравюра XIX стагоддзя.

* «Рогволодов камень» из-под Орши.
Гравюра XIX века.

мяці з імглы вякоў дзьве славутыя жанчыны — княгіня Рагнеда і князёўна Прадслава. На першы погляд, паміж імі няма нічога супольнага. Сапраўды, якнельга ўявіць гордую Рагнеду без мяча, таксама нельга ўявіць сціплую Прадславу без крыжа. Але ж і меч Рагнеды і крыж Прадславы былімагутнай фізічнай і духовай зброяй, якая злучала нашуу радзіму ў адзін суцэльны маналіт. Іхня патрыятычныя пачуцці знайшлі яскравае ўласбельне ў старым рыцарскім клічу: «Мячом і крыжом!» Таму і сёньня кожнаму ваяўнічаму і разам зтым глыбока чалавечаму беларускаму сэрцу шмат што гаворыць — меч Рагнеды і крыж Прадславы».

Гэтыя натхнёныя слова перагукваюцца з гістарычнай паэтыкай Янкі Купалы, што ўдыхнуў у вобразы нашых першых хрысціянак, Рагнеды і Еўфрасінні, ідэю незалежнасці Беларусі. Як нікому, апрача Усявышняга, не належыць Хрыстова нявеста, якую чакае царства нябеснае, так і Бацькаўшчына павінна быць вольнай і незалежнай, бо толькі тады здзяйсняюцца спадзіванні яе народа на светлуую прышласць. Невыпадкова, дарэчы, менавіта Крыж святой Еўфрасінні быў адлюстраваны на першай паштовай марцы суверэннае Беларусі.

«Блізу ў кожнай беларускай хаце, — чытаем далей у Віцьбіча, — можна было бачыць абраз святоі, дзе яна тримала ў адной руцэ лілею, а ў другой — свой крыж... Зынікнуў крыж Прадславы, або каралевы Крывічыны, як завецца яна ў рымскіх памятках. Але ўсё адно мы носім у сваіх душах меч Рагнеды і крыж Прадславы. Ніякая чорная моц ня здолее выкрэсліць іх адтуль. І ўсім сэрцам сваім

мы адчуваєм, што моліцца за наш шматпакутны беларускінарод съвятая Еўфрасінья князёўна полацкая — ягоная нябесная заступніца, ягоная незгасальная лямпада перад Пасадам Найвышэйшага Бога.

Заўсёды і ўсюды, на радзіме і на чужыне, натхняе нас съвяты лёзунг:

З мячом Рагнеды, з крыжом Прадславы
За веру і Бацькаўшчыну!»

Апавядаючы пра Крыж полацкай ігуменні, Юрка Віцьбіч ставіць у сваім часопісе пытанне: «Калі бачыш гэты высокамастацкі твор, міжволі думаецца: ці не зьяўляеца ён падарункам Еўфрасінніад ейныхблізкіх сваякоў — візантыйскім пэратарапі і ці ня зроблены ён таму невядомым канстантынопальскім мастаком?» І сам сабе адказвае: «Але дробны надпіс на крыжы съведчыць пра іншае».

Прыйшоў час і нам прачытаць гэты надпіс і расказаць пра гісторыю стварэння неацэннай рэліквіі беларусаў.

Жыватворны сімвал Сусвету

Полацкі ювелір Богша, які меў і хрысціянскае імя — Лазар, стварыў свой шэдэўр на заказ Еўфрасінні ў 1161 годзе. Такую надзвычай адказную працу майстар мусіў рабіць з багаславення іпад наглядам ігуменні Спасаўскага манастыра. Сама Еўфрасіння, верагодна, была аўтаркаю эскіза святыні і пакінутага на ёй вялікага надпісу.

Крыж выконваў ролю каўчэга для атрыманых з Канстанцінопалі і Ерусаліма ад візантыйскага імператара Мануіла Камніна і патрыярха Лукі Хрысаверга хрысціянскіх святыняў, аб якіх пойдзе гаворка ніжэй.

Трэба падкрэсліць, што ўжо ў старожытнасці нашы продкі пыльбока шанавалі крыж як адзін з найгалоўнейшых сімвалаў хрысціянскае веры. У крыжы знаходзілі цудатворную моц, на ім прысягалі, воіны бралі яго з сабою ў паходы. Спецыялісты налічваюць наогул звыш двухсотформаў івідаў крыжа.

КрыжБопшы маешэсць канцоў-промняў. Шасціканцовая форма крижа сімвалізавала створаны Богам за шэсць дзён свет. Сучасныя багасловы лічаць, што «якраз у такой форме ўласцівлены самы дасканалы сімвал першабытнага Сусвету. Ён адначасова сімвалізуе як пашырэнне Божае сілы, так і працэс вяртання свету да свайго духоднага цэнтру».

Зазначым, што такая форма крижа ніколі не была на ўсходнеславянскіх землях пераважнай і найчасцей сустракалася на абшары, населеным продкамі сучасных беларусаў. Найбольш вядомыя выявы шасціканцовых крижоў захаваліся да нашых дзён на славутых «Барысавых камянях».

У краінах Заходняй Еўропы крижы з шасцю промнямі былі пашыраныя значна больш. Іх можна ўбачыць і на манетах візантыйскіх імператараў VIII–X стагоддзяў. За часамі дынастыі Камнінаў, што знаходзілася ў свяцтве з полацкім княжацкім родам Рагвалодавічаў, шасціканцовая крижы зноў з'явіліся ў Віянты. Такім чынам, форма, якую атрымаў Крыж Еўфрасінні, звязаная і з візантыйскай і з заходнім Еўрапейскім традыцыямі.

Як мы ўжо ведаем, у пяці квадратных падпісаных гнёздах Палацкага крижа знаходзіліся хрысціянскія рэліквіі: кавалачкі Крыжа Гасподняга з кроплямі Ісусавай крыві, драбок каменю ад дамавіны Найсвяцейшай Багародзіцы, часцінкі мошчаў святых Стэфана і Панцялеймана, а таксама кроў святога Дзімітрыя. Найкаштоўнейшымі з іх з'яўляюцца часцінкі Святога жыватворнага Дрэва — Крыжа, на якім, ратуючы чалавечтва, супрэсія смерць Хрыстос. Паводле задумы Еўфрасінні, святыня павінна была вечна «жыватварыць» душы палачанаў і ўсіх жыхароў роднай зямлі.

Што да выяваў з Крыжа полацкай ігуменні, то яны, згодна са словамі аўтара кнігі «Белоруссия и Литва» (Санкт-Пецярбург, 1890) гісторыка П. Бацюшкава, паказваюць «амаль усю гісторыю Новага Запавета і першабытнай Царквы сярод апанавальных яе сумневаў».

Крыж святы Еўфрасінні ўласціў перамогу над злом, сімвалізаваў адзінства сіл добра. Разам з тым рэліквія спалучала хрысціянскія каштоўнасці з патрыятычнымі ідэаламі. Яна адначасова была сімвалам і святасці старажытнай Беларусі і яе дзяржаўнасці. Крыж быў закліканы служыць яднанню земляў нашых праўдак і вакол іхнай старажытнай сталіцы — Палацка.

Творчы подзвіг палачаніна

Імя ювеліра Богшы навечна захаваецца ў памяці нашага народа побач з імем патронкі Беларусі.

Уявіць значнасць здзейсненага полацкім майстрам подзвігу чытчу дапаможа падрабязнае апісанне створанай ім рэліквії.

Аснова крыжа драўляная. У часы Еўфрасінні асабліва важныя кульставыя рэчы вырабляліся з кіпарысавага дрэва, якое скарыстаў і полацкі майстар. Вопісы рэліквії, зробленыя ў XIX стагоддзі, яе дрэванязменна называюць кіпарысавым, а не дубовым, як у больш позніх дакументах.

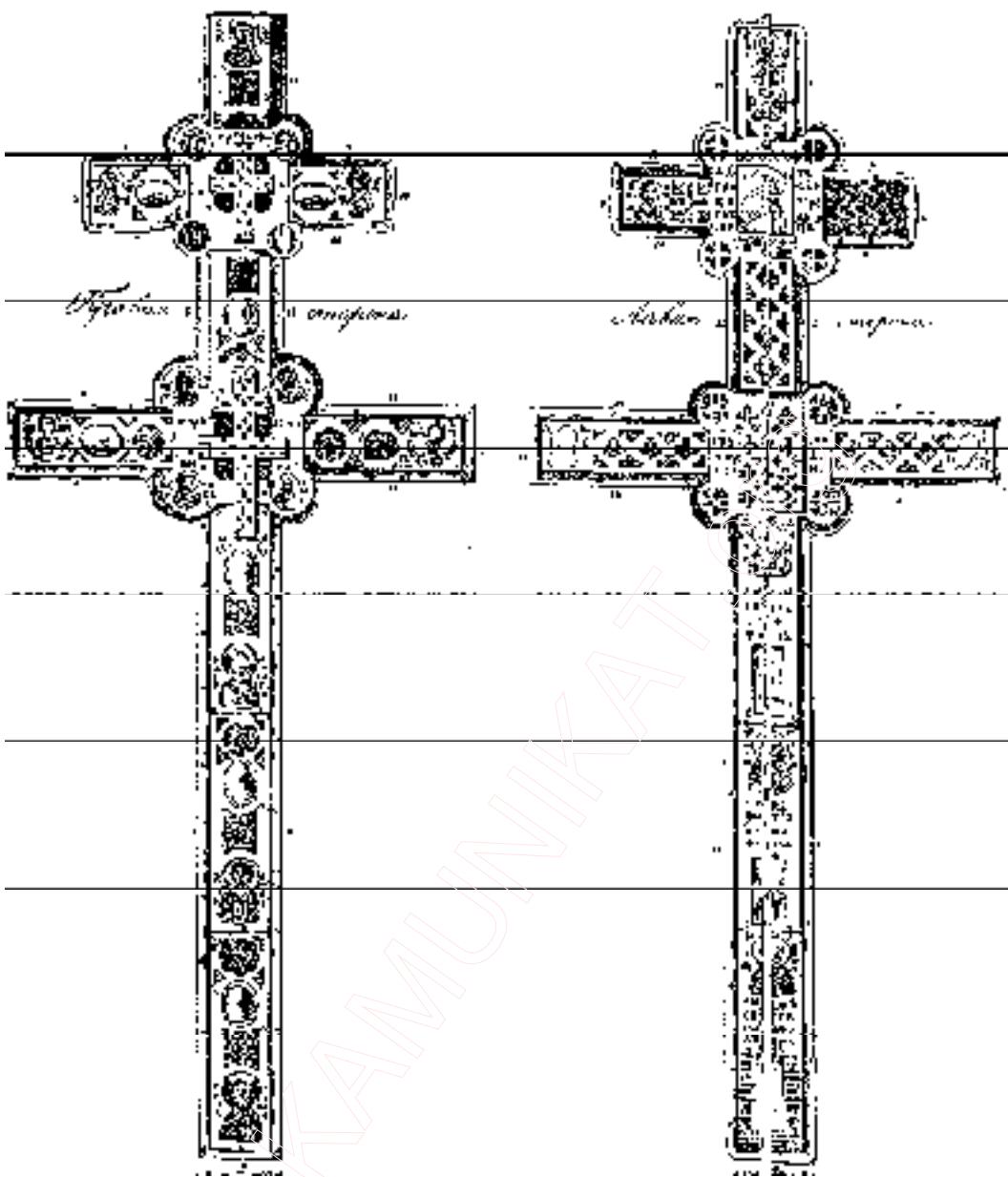
Крыж меў вышыню каля 51 сантиметра; даўжыня верхняе папярэчкі — 14, ніжняе — 21, таўшчыня — 2,5 см. Зверху і знізу дрэва закрывалі залатыя пласткі (усяго 22), аздобленыя каштоўнымі камяніямі, арнаментальнымі кампазіцыямі і драўлянні эмалевымі абрэзкамі з выявамі святых.

На верхніх канцах крыжа майстар размясціў паясныя абрэзкі Хрыста, Багародіцы і Іаана Папярэдніка. У цэнтры ніжняга перакрыжавання — чацвёра евангелістаў, на канцах — архангелы Гаўрыл і Міхаіл. Унізе — патроны (апекуны) заказчыцы і яе бацькоў: св. Еўфрасіння Александрыйская, святыя пакутнікі Георгій Сафія. На адваротнай паверхні — выявы айцоў царквы Іаана Залата слова, Васіля Вялікага, Рыгора Багаслова, апосталаў Пятра і Паўла, а таксама святых Стэфана, Дзімітрыя і Панцялеймана. Над кожным абрэзком часткова грэцкімі, часткова славянскімі літарамі зроблены надпіс. Бакі святыні былі складзеныя драўлянні срэбнымі з пазалочаную пласткамі, а брыжы пярэдняга боку абведзеныя шнурком перлаў.

Цяпер з дапамогаю выдатнага спецыяліста ў галіне старажытных эмаляў доктара гістарычных навук Таццяны Макаравай, а таксама падрабязных фатографій рэліквії, якія датуюцца 1896 г., прайдзэм да больш дэталёвага разгляду Крыжа.

Створаную Богшам выяву Збавіцеля Т. Макарава лічыць найлепшай з усіх вядомых вырабаў перагародковай эмалі ўсходнеславянскага паходжання. Майстру ўдалося перадаць тонкія рысы твару ў форме выцягнутага авала, вялікія чорныя очы, выгнутыя бровы і правільны нос. Дзвюма кроплямі на асноведзвіваласоў паказаныя вушы, барада раздвоеная, на лобе — маленькая пасма. Німб

ЖЫВАТВОРНЫ СІМВАЛ БА ЦЬКА ЎШЧЫНЫ

* Крыж святой Еўфрасінні, створаны Лазарам Богшам у 1161 годзе.

* Крест святой Евфросинии, созданный Лазарем Богшем в 1161 году.

Хрыста частюва, а правая рука цалкам страчаныя. Левая рука падтрымлівае аздоблене чатырохпляўсткавай разеткаю Евангелле. Даследчыца вымушаная карыстацца чорна-белым іфатаграфіямі, але інтэнсіўнасць тонаў дазваляе меркаваць, што ў арсенале майстра была эмаль пяці ці шасці колераў.

Найбліжэйшаю аналогіяй гэтай выявы з'яўляецца медальён бармаў* з добра вядомага археолагам і мастацтвазнаўцам Кіеўскага скарбу 1824 года, і гэта дазваляе выказаць думку, што Богша карыстаўся эмалямі цёмна-пурпуровага, смарагдавага, цёмна-сіняга, светла-блакітнага, чорнага, цялеснага, белага і чырвонага тонаў. Паміж абразкамі з медальёна і Крыжа святой Еўфрасінні існуюць адрозненні, але падабенства значна болей, што дае падставы з высокай долюю верагоднасці казаць пра аўтарства Лазара Богшы і ў дачыненні да кіеўскага медальёна.

Пластка з эмалевым абразком Найсвяцейшага Багародзіцы захавалася даволі добра. Аналогіз падобнымі вырабамі дазваляюць лічыць, што для мафорыя полацкі ювелір выкарыстоўваў цёмна-сінюю эмаль, для німбу — светла-сінюю, для покрыва пад мафорыем — зялёную, для крыжа, вуснаў і надпісаў — чырвоную.

У добрым стане івяыва Іаана Папярэдніка: выразны, з пранікненым івачыма і густымі бровамі твар, хвалістыя валасы, барада. Іаана, Луку, Мацвея і Марка, выявы якімі цнна пашкоджаныя, майстар паказаў зразгорнутымі Евангеллямі ў руках. На прыкладзе евангелістаў Т. Макарава адзначае харектэрны для твораў Богшы тып твару: вялікія очи, правільны нос, крышачку апушчаныя ражкі вуснаў.

Пластка з абразком Еўфрасінні Александрыйскай не захавала твару і рук святой, але аднавіць яе аблічча можна, зварнуўшыся да знаёмай ужо нам фрэскі Спасаўскага храма, якую называюць верагодным партрэтам знакамітай палачанкі.

«Партрэтны» шэраг верхняга боку Крыжа завяршаюць выявы патронаў Еўфрасінніх бацькоў — святых Георгія і Сафіі. Яны багатыя каларытам, адметныя насычанасцю тонаў.

Адварт полацкай рэліквіі «адкрывае» выява Іаана Залатаслова ў аздобленым крыжам і амарафоры. Яе гама — пяць колераў, у тым ліку чырвоны і чорны альбо сіні.

* Б а р м ы — металёвия (срэбныя, залатыя) або зробленыя з тканины напле чнікі з выявамі рэлігійных святыніяў, вышытымі золатам і аздобленымі эмалямі, каштоўнымі камяніямі і жончугам.

У абрэзку святога Васілія Вялікага супадна спалучаюцца белы, жоўты, светла- і цёмна-сіні, зялёны і чырвоны альбо пурпуроўы колеры. Не меней за пяць тонаў эмалімайстар выкарыстаў і на асобнай пласты зарнаментам.

Цалкам страчаны абрэзок запосталам Пятром, узнавіць ablічча якога магчыма дзякуючы расейскім і грузінскім аналагам. Ад эмалевага партрэта апостала Паўла ацаляла толькі правая рука, што падтрымлівае ўпрыгожанае камянем і Евангелле.

Святыя Стэфан, Дзімітры і Панцялейман выкананыя ў больш стрыманым каліровым дыяпазоне. Страчаныя фрагменты паддаюцца ўзнаўленню паводле іншых выяваў, у прыватнасці — архідыякана Стэфана з каменнага абрэзка, знайденага ў культурным слоі першай паловы XIII стагоддзя на менскім Замчышчы.

Неабходна падкрэсліць, што велізарная каштоўнасць складзенага Т. Макаравай апісання Крыжа Бопшы — у яго парынаўчым характары. Гэта дало магчымасць з вельмі высокай дакладнасцю як нанова стварыць страчаныя ці пашкоджаныя выявы, так і рэканструяваць іх колеравую гаму.

Помнік беларускага пісьменства

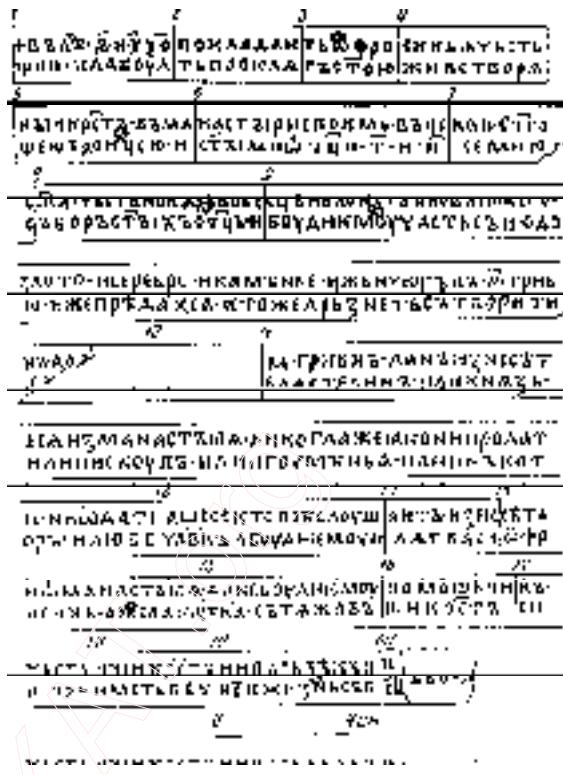
Крыж Еўфрасінні Полацкай — адначасова і каштоўны помнік старажытнабеларускага пісьменства. Кароткі дробны надпіс на адваротным баку, каля мушчай св. Панцялеймана, паведамляе нам імя аўтара гэтага мастацкага шэдэўра і тое, што ён створаны дзеля храма святога Спаса: «Господи, помози рабоу своею Лазорю, нареченому Богъши, съделавшему кръсть сии цркви святаго Спаса и Офросинъю». Пачатак надпісу супадае з тым, што быў высечаны на «Барысавых камянях».

На пазлачоных пластках выбітыя вялікі тэкст з цікавымі гісторычнымі звесткамі: «Въ лето 6669 покладает Офросинъя чистыный крестъ въ манастыри своеи въ цркви святого Спаса. Чистыное древо бесценено есть, а кованье его, золото и серебро и каменье и жънчюгъ въ 100 гривнъ, а да... (пропуск. — У.А.) 40 гривнъ. Да не изнесеться из манастыря никогда же, яко ни продати ни отдать. Аще се кто преслоушает изнесеть и от манастыря, да не боуди емоу

помощник чистый крест ни въ се(й) векъ, ни въ боудоущий и да будеть проклять святою животворящею троицею и святыми отци 300 и 50 (?) семиу съборъ святых отець, и боуди емоу часть съ Июдою, иже преда Христа. Кто же дръзнетъ сътвори се... (пропуск) властелинь, или князь, или пискоупъ, или игоуменъя, или инъ который любо человекъ, а боуди емоу клятваси. Офросинъя же, раба Христова, сътяжавъши крестъ сий, приеметь вечную жизнь съ всеми святыми...»

Перакладзем гэты тэкст на беларускую мову: «У лета 6669 (паводле сучаснага летазлічэння, 1161. — У. А.) кладзе Еўфрасіння святы крыж у сваім манастыры, у царкве святога Спаса. Дрэва святое бяцэннае, акова ж яго, золата ісрэбра, і камяні, і перлы на 100грыўняў, ада... (пропуск) 40грыўняў. І хай не выносяць яго з манастыра ніколі, і не прадаюць, не аддаюць. Калі ж не паслушаеца хто і вынесе з манастыра, хай не дапаможа яму святы крыжні ў жыцці гэтым, ні ў будучым, хай пракляты будзе ён святой жыватворнаю Тройцаю ды святым і айцам 300 і 50 (?) сямі сабораў святых айцоў і хай напаткае яго доля Юды, які прадаў Хрыста. Хто ж насмеліца учыніць такое... валадар, або князь, або епіскап ці ігумення, або іншыя які чалавек, хай будзе на ім гэты праклён. Еўфрасіння ж, раба Христова, што справіла гэты крыж, здабудзе вечнае жыццё з усімі святымі...»

У першай частцы тэксту паведамляеца кошт золата і срэбра, а таксама камянёў, што пайшліна аздабленне крыжа. 40грыўняў — мабыць, плата, якую атрымаў сам Лазар Богша. Гэта быў вялікія

* Надпіс на Крыжы святой Еўфрасінні Полацкай.

* Надпись на Кресте святой Евфросинии Полоцкой.

на той час грошы: прыкладна столькі плацілі за ўесь комплекс працаў, звязаных машчэннем 8000 локцяў (4000 метраў) драўлянай мастоўкіабо за 160лісіхшкураў. Адсюль можна зрабіць выснову, што Бопша — заможны рамеснік-ювелір, асабіста свабодны чалавек. Богша — ягонае свецкае імя, магчыма, скарочаная форма ад Багуслаў. Мы памятаем, што наяўнасць двухімёнаў была тады традыцыяй: бацька заказчыцы крыжа князь Георгі меў, напрыклад, яшчэ адно імя — Святаслаў.

Другая палова вялікага надпісу — тыповы заклён той эпохі, калі рабункі цэркваў былі нярэдкаю з'яваю нават у мірны час. Здараліся і выпадкі, калі каштоўныя рэчы, ад'язджаючы, забіралі з сабою з храмаў архірэі.

Цікава, што заклёны падобнага зместу былі пашираныя як у Полацку, так і ў іншых старажытнабеларускіх землях. На вядомым Полацкім Евангеллі XII—XIV стагоддзяў можна прачытаць: «А хто иметь отнимати от св. Троицы или вельможа, или попъ, иметь продавати, да будетъ проклять в сии векъ и в будущии». У Драгічыне археолагамі былі знайдзеныя касцяныя тронкі нажа XII—XIII стагоддзяў з надпісам: «Ежъювъ ножъ, а и украдет — проклятъ будеть».

Першая, дзелавая частка захаванага на Крыжы тэксту напісаная на гэтак званай старажытнарускай мове, а ў другой аўтар (верагодна, сама Еўфрасіння) звяртаецца да царю юнаславянскае івыкарыстоўвае ўласцівия рэлігійнай літаратуры вобразы. Надпіс мае ўплыў жывой беларускай мовы з ейным аканнем — напрыклад, «манастыр»; гэтае ўздзеянне адчуваецца і ў лексіцы — «пискоупъ» (епіскап), «древо», «злото». Сустрэкаецца ў надпісахна Крыжы таксама дзесятковае «і».

Геніяльны мастак

Ужо адзначалася, што стваральнік Крыжа Еўфрасінні быў чалавекам асабіста свабодным і дастаткова багатым. Гэта даказваюць і высокая плата, атрыманая за выкананне заказа полацкай ігуменні, і сама магчымасць пакінуць нашчадкам сваё імя. Тут мы сутыкаемся з надзвычай рэдкім выключэннем, бо абсолютная большасць твораў мастацтва той эпохі з'яўляеца ананімай.

Кароткінадпіс на Крыжы — своеасаблівы аўтограф геніяльнага ювеліра — кажа аб тым, што Богша быў добра вядомым майстрам перагародкавай эмалі і сама ягонае імя ўжо служыла гарантыйяй дасканаласці зробленай працы. Разам зтым спецыялісты пазнаюць руку стваральніка нашай нацыянальнай рэліквіі ў цэлым шэрагу іншых, не падпісаных твораў эмальернага мастацтва. Існуюць і больш познія рэчы, зробленыя ў рэчышчы Богшавай традыцыі, а значыць — яго вучнямі.

У адрозненне адмайстроў-сучаснікаў, якія звычайна аддавалі пे-равагу якому-небудзь аднаму тэхнічнаму прыёму мастацтва эмалі, Богша з вітуознай лёгкасцю карыстаўся ўсімі. Адзенне святых на ягоных образах то вызначае ўсю строгім геаметрызмам, то свабодна і маляўніча лъецца, калі ювелір выкарыстоўвае тэхніку, пры якой перагародкі быццам «трывяцца».

Каб асобныя перагародкі стваралі складаны гарманічны малюнак, яго трэба было трывамаць перадвачыма. Віянтыскія майстры пазначалі контуры выявы і голкай. На эмалевых вырабах зусходненіем славянскіх земляў слядоў таго падрыхтуюціне выяўлена. Майстры, відаць, малявалі эскіз на пергамене або наносілі абрысы на ваксаную дошчачку, пасля чаго на яе накладвалі залатыя перагародкі розных формаў. Потым перагародкі замацоўваліся клеем на залатой пласты, запаўняліся эмалевай масай, і адбывалася абліванне. Усімігэтымі аперацыямі аўтар Крыжа валодаў як майстра найвышэйшага ўзроўню.

У часе працы надсвяім шэдэўрам Богша быў ужо, бяспрэчна, чалавекам сталага веку. У межах гісторычнай верагоднасці знаходзіцца і думка аб тым, што Прадслава-Еўфрасіння была знаёмая са слынным ювелірам з дзіячых гадоў. У ягонай майстэрні юная князёўна мала выбіраць сабе аздобы, захапляцца дзівоснымі эмалевымі абрэзкамі і неабходнымі для іх нараджэння складанымі інструментамі.

Характарызуочы полуцкага майстра, аўтары кнігі «Крест — хранитель всея Вселенныя» (Мінск, 1996) Л. Аляксеев, Т. Макарава і М. Кузьміч пішуць: «Сапраўды, ніхто са старажытнарускіх эмальероў не быў настолькі артыстычным! Выява Хрыста Збавіцеля сярод твораў з перагародкавай эмаллю рускай работы не мае сабе роўных... Яго (Богшы. — У. А.) майстэрства — безумоўная вяршыня старажытнарускай эмальернай справы». Там сама робіцца высно-

ва пратое, што аўтарства яшчэ аднаго выдатнага твора з вобразам Хрыста — медальёна з Кіеўскага скарбу 1824 года — несумнеўна належыць Бопшу. Апрача ўсяго іншага, гэта можа сведчыць, што ў сярэдзіне XII стагоддзя полацкі ювелір выконваў заказы вялікага кіеўскага князя, магчым, нейкі часпрацаўваў у Кіеве. У такім разе зразумела, чаму асаблівасці яго творчага падыходу былі перанятыя разанскімі эмальерамі, якія праходзілі навучанне ў кіеўскіх майстэрнях. Відавочныя сляды ўплыву старажытнабеларускага майстра сустракаюцца і ў вырабах ювеліраў з іншых рускіх земляў.

- * Святы Дзімітры на медальёне з кіеўскага скарбу 1824 года.
- * Святой Димитрий на медальоне из киевского клада 1824 года.

Інакш кажучы, у эмальерным мастацтве Бопша стварыў

на Усходзе славянства цэлы самастойны кірунак.

Заканамернаўзнікае пытанне, дзе вучыўся свайму майстэрству сам Лазар Богша. Ён, безумоўна, добра ведаў традыцыі грэцкіх майстроў. Але мастацтвазнаўчы аналіз яго твораў дазваляе даследчыкам сцвярджаць, што палачанін быў знаёмы таксама з грузінскімі ювелірамі і іх эмалямі. Упрыгожаны грузінскай школы адчуваецца, у прыватнасці, у перадачы вобразаў Збавіцеля і Багародзіцы, у амаль поўным супадзенні некаторых гарнаментаў. На ніжнім краі Крыжа Еўфрасінні, напласты з выяваю святой Сафіі, змешчаны прастакутнік з кароткім і ўвалнутымі бакамі. Тут на белай эмалевай аснове дзве чаргующыя рады сініх і чырвоных разетак з крыжамі. Такі матыў у рускіх эмалях адзначаны толькі аднойчы, затое ён да драбніцаў паўтарае арнамент эмалевай аздобы вядомага грузінскага абраза з Курчэлі. Некаторыя даследчыкі лічаць, што полацкі майстар мог пэўны час вучыцца ў Візантыі.

Што да паходжання мастацтва Богшы, дыксёння ўжо адкінутыя мер-

каванні аб яго быццам бы заходнеславянскіх караняхальбо аб тым, што полацкі ювелір быў выхадцам з «Паўднёва-Захоўнай Русі». Імя Богшы ў XII–XIII стагоддзях было пашыранае на ўсходнеславянскіх асабліва на старажытнабеларускіх землях Яно часта сустракаецца і ў больш позніх дакументах эпохі Вялікага княства Літоўскага. Утворанае адгэта га імя прозвішча існуе ў Беларусі да гэтую.

А саблівасці імяннога надпісу на Крыжы таксама сведчаць пра мясцове паходжанне майстра.

Такім чынам, мы маём вельмі важкія падставы называць геніяльнага мастака нашым суайчыннікам.

Адысея рэліквіі

Змешчаны на Крыжы заклён, што абяцаў страшную кару таму, хто ўкрадзе або аддасць ці прадасць святыню, безумоўна, дзейнічаў на сучаснікаў Еўфрасінні на іхніх нашчадкаў. І ёсё ж страх перад праклёнам не быў неадольным. Пасля смерціасветніцы Крыж Лазара Богшы заставаўся ў Спасаўскім манастыры нядоўга. Відаць, ужо на мяжы XII–XIII стагоддзяў яго вывезлі з Полацка смаленскія князі. Крыж захоўваўся ў іх, пакуль вялікі князь Васіль III, захапіўшы ў 1514 годзе Смаленск, не забраў рэліквію ў Москву. Згадаем, што жыхары старажытнага беларускага горада Смаленска глыбока шанавалізвязаную з імем святой Еўфрасінні рэліквію. Яна знаходзілася, відаць, ва Успенскім саборы або ў адным з манастыроў. Каб у час абрадаў асвячэння вады не пашкодзіць каштоўныя хрысціянскія святыні, у 1495 годзе была зробленая досыць блізкая копія крыжа, якую выкарыстоўвалі ў падобных выпадках.

Пад 1563 годам Ніканайскі летапіс паведамляе: «Когда же боголюбезный царь и великий князь (Іван Жахлевы. — У. А.) мысля ити на отступников крестьянская веры на безбожную Литву, беже тогда в его царской казне крест Полоцкий укращен златом и камением драгим, написано же на кресте: «Зделан сий крест в Полотцку повелением княжны Евфросинии и поставлен во церкви всемилостиваго Спаса, да не изнесит его ис тое церкви никтоже; еда же кто его из церкви изнесет, да приимет с тем суд в день судный». Нацыи же поведают: в прежни некогда Смолене и Полочане дер-

- * Вялікі князь маскоўскі Васіль III, пры якім Крыж святой Еўфрасінні быў перавезены са Смаленска ў Москву.
- * Великий князь московскій Василий III, при котором Крест святой Евфросинии был перевезен из Смоленска в Москву.

спыняўся паблізу Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Магчым а, тады, просячы ў неба перамогі і знаходзячыся пад уздзеяннем змешчанага на Крыжы страшнага заклёну, цар і загадаў вярнуць Палацкую святыню на яе спрадвечнае месца. Могён зрабіць гэта і крыху пазней — калі замольваў грахі пасля ўчыненых на ягоны загад ў Палацкую қрывавых злачынстваў. Як сведчалі гісторычныя қрыніцы, пасля захопу Палацка маскоўскім войскам там было знішчана ўсё іншавернае насельніцтва. 11 060 селян, якія схаваліся ад захопнікаў у Ніжнім замку, цар раздаў падначаленым 50 000 мяшчан і шляхты таксама быў ўзяты ў палон. Тысячи галодных, абы-як апранутых людзей пагналі па зімовых дарогах на ўсход у Москву. Тыя, хто адмовіўся ад царскай службы, разам з жонкамі і дзецьмі доўга сядзелі па турмах у кайданах, а 665 палонных па волі Івана Жахлівага былі забітыя.

У 1579 годзе горад узялі войскі караля і вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя. Неўзабаве царква Спаса, дзе знаходзіцца Крыж Еўфрасінні, перайшла да езуітаў. З гэтага часу палачане захоўвалі рэліквію ў Сафійскім саборы, які з канца XVI стагоддзя да 1839 года

жаше у сябе государей князей по своим волям и межь себя смолняне съ полочаны воеваться и тот крест честный Смолняне въ Полотцку взяша в войне и привезоша въ Смоленск; егда же благочестивый государь князь великий Василий Иванович всеа Русии вотчину свою Смоленск взял, тогда же и тот честный крест во царствующий град Москву привезен. Царь же и великий князь тот крестобновити велел и украсити. И тот крест взя с собою и имея надежду на милосердаго Бога и на крестьную силу, победити врага своя, еже и бысть».

Падчас аблогі Палацка зімою 1563 года Іван Жахлівы

быў уніяцкім храмам. Згодна з падлікамі беларускага гісторыка Анатоля Грыцкевіча, у канцы XVIII стагоддзя ўніяты, або грэка-католікі, складалі на беларускіх землях не меней за тры чвэрткі насельніцтва. Уніяцтва зрабілася па сутнасці нацыянальной рэлігій.

Добра разумеючы ўплыў рэлігіі на вернікаў-беларусаў, езуіты распачалі судовы працэс, каб вярнуць Крыж у Спасаўскую царкву. Цікава, што галоўным іхаргументам быў старжытны надпіс. Прайграўшы суд, новыя гаспадары Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра паспрабавалі атрымаць святыню хіграсцю. Паданне кажа, што аднойчы, калі на свята Узвіжання рэлігію вынеслі на сярэдзіну храма, пасланец зеўітаў падмяніў яе, паклаўшы на аналой падрыхтаваную загадзя падробку. Але вернікі-уніяты хутка заўважылі падмену і здагналі выкрадальніка на вуліцы, вярнуўшы святыню ў сабор.

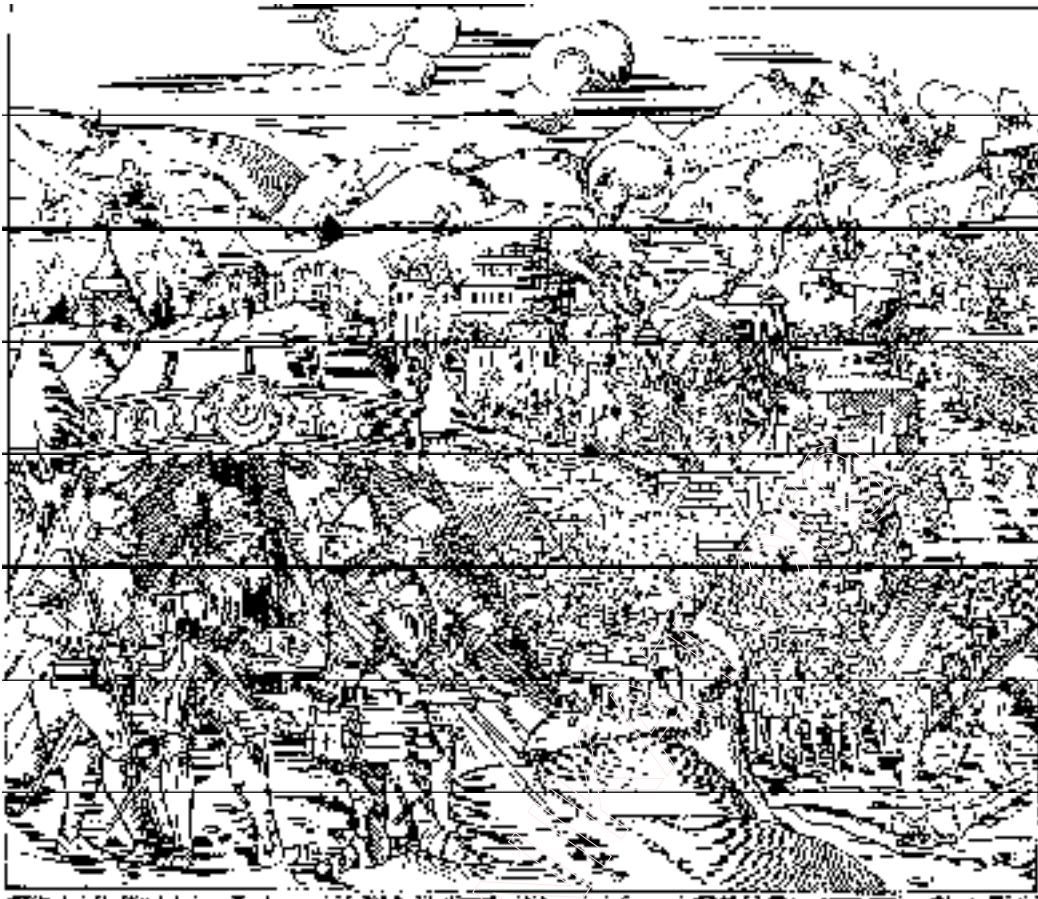
Вядомы ўніяцкі дзеяч першай паловы XVIII стагоддзя Ігнат Кульчицкі пакінуў наступны запіс: «Будучы доктарам філасофіі ў нашым манастыры, я часта назіраў, якішануюць памяць гэтае святыні манашкі нашага кляштара іжыхары полацкія, а таксама ўсяго вялікага ваяводства. У кафедральнай царкве полацкай сёння захоўваецца цудоўны залаты крыж з рознымі мошчамі».

8 ліпеня 1812 года ў Полацку спынялася на днёўку 1-я расейская армія, што адыхаў з Дрысы на Віцебск. Уследзя ёю ў горад уступілі войскі маршала Нэя. У свой час уніяцкія святары адмовіліся чытаць у храмах пасланне царскага Сінода, дзе Напалеона абвяшчалі папярэднікам Антыхрыста. Тым неменш, манаж-базыльяне палічылі за лепшае замураваць Крыж святой Еўфрасінні ў сцяне Сафійскага сабора. Яны не памыліліся: сярод Нэевых жажаў нераўнайшлося шматаматаў

* Иван Жахлівы.

* Иван Грэзный.

ЖЫВАТВОРНЫ СІМВАЛ БАЦЬКА ЎШЧЫНЫ

* Узяцце Полацка вялікім князем літоўскім Стэфанам Баторыем у 1579 годзе. Тагачасная гравюра.

* Взятие Полоцка великим князем литовским Стефаном Баторием в 1579 году. Гравюра того времени.

лёгкай здабычы. Рашуча спыніў рабункі толькі маршал Удзіно, чые войскі перайшлі Дзвіну і занялі Полацк 14 ліпеня.

У замураванай нішы сабора рэліквія знаходзілася да пачатку каstryчніка, калі французы былі выбітыя з горада.

Пасля аднаўлення праваслаўнага Спасаўскага сабора з'явіўся ўмовы для вяртання рэліквіі на месца, вызначанае ёй некалі самой полацкай князёўнай-ігуменніяй. Былы ўніяцкі архіепіскап Васіль Лужынскі, які перайшоў у праваслаўе, зрабіў з Крыжам святой Еўфрасінні падарожжа ў Москву і Пецярбург.

У старажытнай расейскай сталіцы Крыж змясцілі на адмысло-

вым «прекрасном налое» ва Успенскім саборы Крамля, які быў адчынены багамольцам з пяці гадзін раніцы да дзесяці вечара. «З дазволу мірапаліта Філарэта, — успамінаў архіепіскап Васіль, — саборнае духавенства ўнаучы з асабіўцаю багавейлівасцю вазіла святыню па дамах вышэйших чыноўнікаў, вяльможаў, князёў і графаў і багатых купцоў дзеля малебнаў з асвячэннем вады... Крыжгэты штораніцы мусіў аглядадаць прысутны пры мне рэктар Полацкай семінарыі і пісьмова сведчыць мне аб ягонай непашкоджанасці». Трэба сказаць, што Москву Васіль Лужынскі пакідаў, далікатна кажучы, не ў гуморы: усе сабраныя ва Успенскім саборы ахвяраванні ў полацкага ўладыкі адабралі на карысць крамлёўскіх цэрквяў.

У Санкт-Пецярбургу Крыж святой Еўфрасінні спачатку паклалі ў Сінадальной царкве, а потым, паводле загаду Мікалая I, перанеслі ў Казанскі сабор. Імператар пажадаў асабіста агледзець полацкую рэліквію. Існавала рэальная небяспека, што святыня можа назаўсёды застацца ў Пецярбургу, але на цара і прыдворных, відаць, паўплываў старожытны заклён.

23 траўня (ст. стылю) 1841 года хросны ход урачыста перанёс рэліквію з Сафійскага сабора ў храм Спаса. Крыж паклалі ў келлі, дзе найпадобнейшая Еўфрасіння пражыла свае апошнія гады.

Увесень таго ж 1841 года сінадальная друкарня Пецярбургскай епархіі была выдадзеная кнішка «Історыческія сведчанія о

* Вялікі князь літоўскі кароль польскі Стэфан Баторы.

* Великий князь литовский и король польский Стефан Баторий.

жизни преподобной Евфросинии, княжны полоцкой с описанием и изображением креста, принесенного ею в дар полоцкой Спасской обители». Малюнак святыні зрабіў у часе заходжання ў сталіцы архіепіскапа Лужынскага мастака Мянцоў, што, як паведамляюць да-
кументы, мей магчымасць праца ваць толькі ў начы і надта спяшаўся. У выніку гэтая выява Крыжа атрымалася вельмі прыблізнаю і ў часе працы над яго ўзнайленнем ніякім чынам не магла замяніць больш по знія фатографій рэліквій.

Яквынікае зпададвенага ў кнізе апісання Крыжа, на той момант ён заходзіўся яшчэ ў даволі добрым стане. З эмаляў адсутнічала толькі выява Рыгора Багаслава, быў сцёрты аброзок апостала Пятра і пашкоджаная выява Еўфрасінні Александрыйскай. У вопісу 1841 года нідзе не згадваюцца вядомае з пазнейшых дакументаль-
ных сведчанняў фарбаванае шкло, прыбіты цвікамі аметьсты.

Дадамо, што ў адным з беларускіх летапісіаў — «Хроніцы Бы-
хайца» — ёсьць згадка пра дачку полацкага князя Васіля Параскеву,
што была абвешчаная ў Рыме святою пад імем Праксэды. Гэтая
князёўна паstryгася ў манастыр Спаса над Палатой, дзе сем гадоў
перапісала кнігі. Потым яна прыехала ў Рым і жыла, аддана служа-
чы Богу. Там памерла і была пахаваная, прычым у яе гонар пабуда-
валі бажніцу. Некаторыя яўтары лічаць гэтае летапіснае апавяданне
каталіцкай рэдакцыяй жыцця Еўфрасінні. Захаваліся звесткі пра
крыж з надпісам, што ў ім ёсьць частка святога дрэва, падарованага
Праксэдзе рымскім папам Аляксандрам IV. Гэты крыж быў копіяй
Крыжа Еўфрасінні. Цяпер ён заходзіцца ў Яраслаўска-Растоўскім
музеі-запаведніку.

Пра існаванне яшчэ адной малавядомай копіі рэліквіі можна да-
ведацца з кнігі беларускага фалькларыста, этнографа і педагога Сяр-
гейя Сахарава, які даследаваў жыццё, звычай традыцыі беларусаў і
праваслаўнага насельніцтва Латвіі. У кнізе «Православные церкви
в Латгалии» (Рыга, 1939) ён згадвае, што ў Абрэнскай царкве «зна-
ходзіцца копія каштоўнага Крыжа найпадобнейшай Еўфрасінні, кня-
зёўны Полацкай». (У жніўні 1944 года горад Абрэнэ быў перадад-
зены ў склад Пскоўскай вобласці Расейскай Федэрациі і атрымаў
назву Пыталава.)

Экспедыцыя Вацлава Ластоўскага

Лёс Крыжа Еўфрасінні Полацкай у савецкі час варты асобнага нарыса, які будзе моцна нагадваць дэтэктыў.

У 1921 годзе Крыж сярод іншых царкоўных каштоўнасцяў рэквізавалі бальшавікі. Так з-пад апекі духавенства ён трапіў пад чорнае крыло ОГПУ, установы, што займалася ў краіне ўсім, у тым ліку і нацыянальнымі святынямі.

З канца дваццатых гадоў не забясьпечаная дэмакратызацыяй грамадства палітыка адраджэння нацыянальнай культуры, вядомая пад назваю «беларусізацыя», пачала па камандзе з Масквы хутка згортацца. Пасля публікацыі ў 1928 годзе пагромнага артыкула сакратара ЦККП(б) Беларусі Вільгельма Кнорына «Аб рашаючых «дробязях» у вялікім пытанні» распачынаецца падрыхт да расправы з нацыянальнай інтэлігенцыяй. Наперадзе незлічоныя арышты, этапы, лагеры і расстрэлы...

У той трывожны час былы прэм'ер БНР* дырэктар Беларускага дзяржаўнага музея Вацлаў Ластоўскі выязджае з адмысловаю экспедыцыяй у Полацк. Мэта — пошуку неацэннага твора Лазара Богшы.

Крыж Еўфрасінні «знайшоўся» ў мясцовым фінадзеле і быў перавезены ў Менск**. Але надрэлквія ужо навісла пагроза. Наступ на беларускую культуру працягваўся. «Чыстка» ішла не толькі сяродлюдей, але і паміж музейнымі экспанатамі. Грунтоўна ператрасалі фонды і найперш, вядома, у музеі, на чале якога стаяў такі нядобранадзейны чалавек, як Ластоўскі. Частку экспанатаў на загад пільных апекуну ю нацыянальнае культуры вывозілі за межы Беларусі або проста знішчалі. Найбольш дарагія рэчы забіралі ў сталіцу сталінскае імперыі. Паводле звестак беларускага даследчыка з ЗША Вітаута Тумаша, зроблены ў часе другой сусветнай вайны перагляд інвентарныхніг паказаў, што ў 20–30-х гадах з Беларускага дзяржаўнага музея ў Москву вывезлі ўсе самыя каштоўныя абразы, увесз залаты і срэбны посуд, збор слуцкіх паясоў і народных строяў, калекцыю старожытныхманет з беларускіх скарбай, унікальныя архіўныя матэрыялы. Пад кіраўніцтвам ОГПУ ад-

* Беларуская Народная Рэспубліка, абвешчаная 25 сакавіка 1918 года.

** Так сталіца БССР афіцыйна называлася да 1939 г. уключна.

- * Сілуэты старожытнага Полацка.
- * Силуэты древнего Полоцка.

бываўся рабунак культурнае спадчыны народа з мэтаю разбурэння яго нацыянальнае свядомасці.

Гэтае злачынства напачатку праходзіла падвыглядам эвакуацыі каштоўнасцяў далей ад дзяржаўнае мяжы. Страх перад «інтэрвенцыяй міжнароднай буржуазіі» разам з іншымі, унутранымі прычынамі нарадзіў ідлю перанесці сталіцу БССРу Магілёў. Горад рыхтаваўся да новай ролі. Ішло метадычнае знішчэнне храмаў, уадначас наношае месца пераводзіліся рэспубліканскія ўстановы, будаваўся Дом урада. У 1929 годзе ў Магілёў трапіў і Крыж Еўфрасінні Полацкай.

Апублікованыя доктарам Тумашам у «Запісах Беларускага інстытута навукі і мастацтва» ў Нью-Ёрку дакументы дазваляюць прасачыць хаду гэтых падзеяў.

21 лістапада супрацоўнік аддзела фельд'егерскай сувязі паўнамоцнага прадстаўніцтва ОГПУ па Беларускай вайсковай акрузе тав. Лугаўцу атрымаў адначальства даверанаасць «на право получения ценностей из Государственного Музея, для отправки таковых в гор. Могилев». Даверанаасць падпісалі начальнік фельдаддзела А. Іваноў і інструктар А. Пішчык.

Тым самым днём датаваны іакт аб перадачы Крыжа Еўфрасінніў рукі Лугаўцова. У гэты час В. Ластоўскі ўжо не працаваў дырэктарам, аднак нацыянальную рэліквію ён перадаваў «чэкісту» яшчэ за сваім подпісам, бо, відаць, быў за яе асабістая адказны. Зрэшты, дамо слова самому дакументу, захаваўшы яго арфаграфію і пунктуацыю.

АКТ

1929 г. 21-га лістапада складзены гэты акт аб перадачы
Беларускім Дзяржаўным Музэем у Менску Беларускаму Музэю ў
Магілеве крыжа Эфросінні Полацкай.

- 1) Футляр медны пасярэбраны, пазалочаны з пабітым шклом, у сярэдзіне крыжу футляр падобны.
  - б) на футляры ёсьць славянскія надпісы.
- 2) Крыж зроблены з дубовага* дрэва і абложаны золатам і славянскімі буквамі.
- 3) Пад верхнім папярэчкай крыжа не дастае 2-х кавалкаў золата і дрэва.
- 4) На верхній папярэчцы крыж, які быў вылажаны каменінямі, каменіняў няма.
- 5) Унізе крыжа зроблена надстаўка.
- 6) На верхнім канцы крыжа ёсьць уноў-даробленая выабражэнне Багародзіцы (жоўтага мэталю).
- 7) Правае крыло верхняга боку крыжа заложана такой самай устаўкай новага мэталю.
- 8) З лічавога боку крыж кругом абедзвеzenы шнурком на нітцы жэмчуга.
- 9) З лічавога боку выламана трох эмалі прэабражэння святых.
10. 10-ць выабражэнняў святых папаваны.
- 11) У верхній папярэчцы ў пазах 4-х кантавага крыжу 4 гнязды, у якіх няма каменіняў.
- 12) У ніжній папярэчцы ў пазах 4-х кантавага крыжу 4 гнязды, у якіх няма каменіняў.
- 13) З лічавога боку 8 гнёзд, запоўненых каменінямі, з якіх 3 на дзерканніавальнай формы, 2 сініх і 1 цёмна-чырвон.

* Насамрэч, як ужо згадвалася, — з кіпарысавага.

14) На правым баку ніжний папярэчцы круглы амэціст прыбыты 2-мя цівікам іі на левым баку ніжний папярэчцы белы камень.

15) Паміж верхнім ініжным папярэчкай белы камень авальна формы.

16) На верхній папярэчцы 2 камені белага шкла.

17) На двароце крыж пладкі пакрыты эмалью з выабражэннем 3-х съвятых пасаван. З трохнёзд рэліквій адно пустое.

18) З верхняга боку крыжапаложана рубчатая ю́ка, у якой трываеца жамчуг, часыці яе з правага боку пад палу круглым пазухам абломана. (Апісаныне зробленапаводле акту, складзенаму у Палацку пры перадачы крыжа Ластоўскуму іакту пры ёмачнаму складзенаму ў Менску.)

Далей падаецца апісаныне паводле акту камені з удзелам ювэліра-эксперта:

1. На рукаятцы 1 ніжні блакітны авальны камень — ёсьць афарбаванае шкло.

2. Другінізу на рукаятцы цёмна-чырвоная колеру, авальны камень — ёсьць гранат, каштоўнасць якога прыблізна 3–5 рублёў.

3. Трэйціна рукаятцы авальны блакітны камень — ёсьць афарбаванае шкло.

II. На ніжній папярэчцы злева авальны белы камень сэрдалікавага пераліву — ёсьць афарбаванае шкло; з правага боку гэтай папярэчцы гранёны круглы камень — ёсьць амэтыст, пастаўлены значна пазней, каштоўнасць яго каля 1-го рубля.

III. Паміж ніжнім і верхнім папярэчкай авальна-пладкі камень сэрдалікавага пераліву — ёсьць афарбаванае шкло.

IV. На верхній папярэчцы 2 круглыя, плоскія, пладкія камянілуннага кулёру — шкло.

Усяго на крыжу 8 каменіняў, з якіх 6 — шкло, 1 амэтыст і 1 гранат.

V. Шнурок жэмчугу, якім абведзены весь крыж, важыць 32 і 5 грама разам з ніпкай. Жэмчугу весь праўдзівы, родадзкі (?) — У. А. перамяшаны з так званым яўрэйскім, прыблізная каштоўнасць іхусіх — каля 200 рубл.

(Далейшы тэкст акту дапісаны чарнілам, рукою Вацлава Ластоўскага):

Крыж гэты запісаны ў книгу экспанатаў Беларускага Дзяржаўнага Музэю ў Менску пад № 7591.

Крыж здадзены, згодна распараджэнню Наркомасветы, быльым дырэктарам БДМ тав. Ластоўскім В. Ю., прадстаўніку Фэльдаддзела ПП ОГПУ по БВО тав. Лугаўцову, згодна даверанаstryi

КРЫЖ МАЙСТРА БОГШЫ

Фэльдаддзела ПП ад 21/XI.29 г. за № 68813 для дастаўкі ў Магілеўскі Дзяржаўны Музэй і перадачы яго асабіста дырэктару Музэю тав. Вінікаў У. Л.

Перадача адбылася ў прысутнасці: дырэктара БДМ у Менску тав. М. І. Шапавалава, дырэктара БДМ у Магілеве тав. У. Л. Вінікаў, нам. дыр. БДМ у Менску тав. А. В. Бурдзейкі.

Здаў В. Ластоўскі (подпіс).

Для перадачы дырэктару Магілеўскага Музэю т. Вінікаву прыняў Лугаўцу (подпіс).

Прысутнічалі: М. Шапавалаў (подпіс).

В. Виников (подпіс).

А. Бурдзейка (подпіс).

(Далейшая дапіска зробленая 22 лістапада 1929 г. ужо ў Магілеве.)

Вызначаны ў гэтым акце крыж у стане згодна акту 1929 году, лістапада 22 дня адзевятай гадзіне ў вечары на месцы атрымаў ад т. Лугаўцева, прыставіўшага гэты крыж па даручэнню БДМ у Магілеўскі Дзярж. Музэю.

Дырэктар Магілеўскага Дзярж. Музэю —

В. Виников (подпіс).

Крыж здаў Лугаўцу (подпіс).

Прысутнічалі: Навуковы супрац. Магілеўскага Дзярж.

Музэю

(подпіс нечытэльны)

(другі подпіс нечытэльны)

Круглая пячатка з надпісам у сярэдніне:

Археографіческі Научны Музэй.

Надпіс на вокаля: Пролетарии всех стран,
соединяйтесь!

Дакументы сведчаць, што ў той самы дзень В. Ластоўскі здаў Лугаўцову за сваім подпісам і перапісанася ў 1582 годзе слуцкім князем Юрыем Алелькавічам Евангелле, якое паходзіла з бібліятэкі Свята-Траецкага манастыра ў Слуцку. Дзе гэта ўнікальная кніга сёння — таксама загадка.

Але наша гаворка — пра таямніцу Крыжа Еўфрасінні.

Напрыканцы XIX стагоддзя сябра рады Полацкага царкоўнага брацтва святар М. Дуброўскі зрабіў вопіс рэліквіі, які цікава па-

раўнаць са звесткамі пададзенага вышэй акта. Паводле першага вопіса, з 20 эмалевых хабразюў на Крыжы няма аднаго, а пяць іншых — пашкоджаныя. У 1929 годзе трэх выявы святых ужо выламаныя, а 13 — пасаваныя. З усіх каштоўных камянёў ацалелі два — аметыст і гранат. На месцы астатніх засталіся пустыя гнёзды або з'явіліся кавалачкі рознакаляровага шкла. На верхній папярэчыне не хапала двух кавалкаў золата і дрэва. Як бачым, «вяяўнічыя атэісты», а дакладней — варвары-бязбожнікі, за лічаныя гады ўчынілі святыні шкоду шматкроць большую за ўсе страты папярэдніх сямі з паловаю стагоддзяў.

Хто выкрай святыню?

Паўспамінах краязнаўцы і былога супрацоўніка Магілёўскага дзяржаўнага музея Ераніма Філіповіча, на новым месцы Крыж Еўфрасінні змясцілі ў музейную экспазіцыю, але шмат хто з наўеднікаў, асабліва жанчыны, пачалі перад святынню маліцца і адбіваць ёй паклоны. Напэўна, гэта таксама адыграла ролю ў перавозе Крыжа з музея ў будынак былога зямельнага банка, дзе ў 30-я гады мясціліся абкам і гаркам партыі. Будынак меў адмысловы пакой з масіўнымі қратамі на вокнах і браняванымі дзвярымі таўшчынёю 15 сантиметраў, за якімі былі яшчэ адны — қратаваныя. Менавіта ў гэтым пакой-сейфе колішняга банка на пачатку вайны разам з іншымі і найкаштоўнейшымі музейнымі экспанатамі захоўваўся Крыж Еўфрасінні Полацкай. Згодна зафіцынай версіі, адтуль у 1941 годзе яго выкralі фашистоўскія захопнікі.

Але ці так было ў сапраўднасці? Магілёў жа знаходзіўся за паўтысячы кіламетраў ад дзяржаўнае мяжы, і час дазваляў правесці эвакуацыю скарбай. Гэта і нарадзіла чуткі, што рэліквія паехала ў гады ваеннага ліхалецця на ўсход. Такім размовам спрыяла і тое, што і афіцыйныя ўлады, і гэтак званыя кампетэнтныя органы ча-мусыці пазбягалі расследавання або праводзілі яго таемна, не паведамляючы вынікаў.

У 60-я гады Магілёўскі абласны музей звярнуўся з запытам на конт лёсу Крыжа ў Эрмітаж. Адтуль прыйшоў не падмацаваны нікім і дакументамі адказ, што Крыж Еўфрасінні Полацкай трапіў у зборы мільянераў Морганаў і знаходзіцца ў Нью-Ёрку.

- * Палацк пачатку XX стагоддзя.
- * Палацк начала XX века.

Праз нейкі час гэтая заблыганая гісторыя прыцягнула ўвагу вядомых вучоных, супрацоўнікаў Акадэміі навук Беларусі літаратур-разнаўца Адама Мальдзіса і археолага Георгія Штыхава. Вынікам іхняе паездкі ў Магілёў стаўся зваротда вышэйшых рэспубліканскіх інстанцый, пасля чаго названых вучоных, а таксама дырэктара абласнога музея І. Скварцова і былога дырэктара І. Мігуліна выклікаў да сябе тагачасны намеснік старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларусі І. Клімаў, які ўзначальваў Рэспубліканскае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры. Як прыгадвае Скварцоў, размова адбывалася прыкладна ў такім тоне:

«Клімаў: ЧТО ВАМ НУЖНО?

Скварцоў: МНЕ ЛИЧНО НИЧЕГО НЕ НУЖНО. Пропали ценнейшие белорусские реликвии, но им никто не интересуется.

Клімаў: КАКИЕ У ВАС ЕСТЬ ДОКУМЕНТЫ?»

Дырэктар музея працягнуў чыноўніку адказ з Эрмітажа пра знайджанне Крыжа ў калекцыі Морганаў. Прачытаўшы паперыну, Клімаў павярнуўся да І. Мігуліна, які ўзначальваў Магілёўскі музей напярэдадні вайны: «Ну, расскажи, старик...»

- * Будынакбылога Магілёўскага зямельнага банка, дзе знаходзіўся пакой-сейф, адкуль у ліпені 1941 года зник Крыж Еўфрасінні Полацкай.
- * Здание бывшего Могилевского земельного банка, где находилась комната-сейф, откуда в июле 1941 года исчез Крест Евфросинии Полоцкой.

І той падзяліўся ўспамінамі, яку першыядні вайны яго ўзялі ў апалчэнне, а 29 чэрвеня 1941 года ён з двума такімі самымі апальчэнцамі апынуўся каля горада Бялынічы, дзе яны рэквізавалі коней і вярнуліся ў Магілёў. Там ён прыйшоў у абласны ваенкамат і запатрабаваў транспарт для эвакуацыі свайго музея, але нічога не дасягнуў і заняўся эвакуацыяй жонкі дзяцей. На станцыях вагонаў нікога не выпускалі, і пра ўзяцце Магілёва немцамі Мігулін даведаўся толькі на пятнаццатыя суткі.

І. Клімаў паспачуваў, зазначыўшы, што і сам ведае, як цяжка было праводзіць эвакуацыю. Гутарка скончылася перадачаю яму копіі акта аб стратах абласнога музея ў выніку нямецкае акупацыі.

Пра гэта ў артыкуле «Таямніца крыжа» ў 1990 годзе распавёў на старонках газеты «Советская Белоруссия» супрацоўнік Магілёўска-га абласнога аддзялення Беларускага фонда культуры В. Юшкевіч. Ён падае і вышэйназваны акт, які з прычыны яго важнасці для пошукаў стражаных нацыянальных каштоўнасцяў падаём цалкам.

КРЫЖ МАЙСТРА БОГШЫ

АКТ

22.XII.1944 года.

гор. Могилев.

Мы, нижеподписавшиеся, комиссия в составе 3-х человек: директора музея тов. Мигулина Ивана Сергеевича, учителя Мог. пединиши тов. Авсеенкова Вячеслава Дмитриевича и инженера Мог. обл. к-ры промбанка тов. Кроера Сергея Митрофановича с участием эксперта-свидетеля художника г. Могилева тов. Пономарева Владимира Александровича составили настоящий акт об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками Могилевскому областному государственному историческому музею, находящемуся в г. Могилеве по ул. Ленинской.

Сожжено и разграблено немецкими оккупантами в 1941 году. Перечень отдельных видов разрушенного, уничтоженного, расхищенного и поврежденного имущества:

№№ пп	Виды имущества (по номенклатуре)	Един. изм.	Кол-во полностью разрушенного, уничтоженного, расхищенного	Стоимость причиненного ущерба (в руб.)
1.	Археологическая коллекция каменных орудий и предметов материальной культуры	Предм.	500	2.000.000
2.	Собрание белорусских рукописных и старопечатных книг и грамот	Экз.	175	3.000.000
3.	Нумизматическая коллекция	Монет	18000	1.500.000
4.	Коллекция холодного и огнестрельного оружия X–XIV вв. и др. доспехов и вооружения	Предм.	280	1.000.000
5.	Коллекция образцов художественной работы по дереву белорусских мастеров XVI–XVIII вв.	Предм.	120	3.000.000
6.	Коллекция художественных фарфоровых изделий XVIII–XIX вв.	–	170	500.000

ЖЫВАТВОРНЫ СІМВАЛ БАЦЬКА ЎШЧЫНЫ

7. Историческая библиотека	Томов	1200	500.000
8. Ризы, оклады и др. церковная и бытовая утварь XIV–XVIII вв. Художеств. работы местных мастеров	Предм.	1900	10.000.000
9. Коллекция икон письма XIII–XVIII вв. Работы белорусских мастеров	Экз.	150	5.000.000
10. Крест Ефросиньи Полоцкой работы византийских мастеров	Шт.	1	6.000.000
11. Золотой, серебряный ключ гор. Могилева ювелирной работы XVIII века	Шт.	1	1.000.000
12. «Екатерина Святая» работы Боровиковского	Масло	1	5.000.000
13. «Иосиф Обручник» работы его же	-"-	1	4.000.000
14. «Мария» работы его же	-"-	1	2.000.000
15. «Христос» работы его же	-"-	1	2.000.000
16. «Портрет неизвестной дамы»	-"-	1	1.000.000
17. Портрет Зубова работы Левицкого	-"-	1	2.000.000
18. Этнографическая коллекция белорусской одежды XVII–XIX вв.			1.500.000

Всего по настоящему акту: 60.256.876

Паколькі спіс 1944 года быў няпоўны, разам з копіяй акта I. Клімаву ўручылі таксама запіску з пералікам іншых украдзеных з музея рэчаў, сярод якіхбылі: срэбная булава караля і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Вазы; дзве срэбныя пячаткі, атрыманыя Магілёвам разам з мацэбургскім правам; срэбная мітрамагілёўскага праваслаўнага архіепіскапа Георгія Каніскага; вялікі кантовы срэбны спод з цінёнымі выявамі сімвалічных сцэнаў, прысвечаных расейскому царю Аляксею Міхайлавічу; вялікі срэбны кубак з партрэтам Пятра I; ужо згаданае раней слуцкае Евангелле 1582 года; колькіантычных залатых рэчаў (каралі, пярсцёнкі з каштоўнымі

камянямі) з раскопкаў Пампейды іншыя ўнікальныя каштоўнасці. У гады вайны з музея зніклі таксама славутыя магілёўскі брацкі абрэз з надзвычай багатым акладам і бялышніцкі абрэз Божай Маці. Пра гэтыя святыні ўжо не адно дзесяцігоддзе ходзяць упартыя чуткі, што яны закапаныя дзесяці ў Магілёве.

Пасля сустэрэчы з І. Клімавым рэспубліканскія ўлады наўсезапыты вучоных адказвалі маўчаннем. Лёс нацыянальных скарбаў іх не цікавіў. Тады дырэктар музея І. Скварцоў запісаўся на прыём да начальніка абласнога ўпраўлення КДБтав. Дзямідава. Той выявіў зацікаўленасць і паабязцаў заняцца справаю пры ўмове, што атрымае каманду з абкама. Але хто і якую каманду даў Дзямідаву, засталося загадкаю, бо яго ў хуткі часе перавялі ў іншае месца.

Цяпер вернемся да падзеі пачатку вайны. Усе, хто гаварыў з быlyм дырэктаром, персанальным пенсіянерам саюзнага значэння І. Мігуліным, звяртаюць увагу на блытаніну ў ягоных словаах. Часам ён сцвярджае наогул малаверагодныя рэчы. Як мы ўжо ведаєм, у першыя дні вайны Мігуліна ўзялі ў апалчэнне. Але ж ён быў інвалід — меў толькі адну руку, прычым левую.

Калі верышь аднарукуму апалчэнцу, у будынку абкама ў гады акупацыі стаяла вайсковая частка. Доўгі час на паўдні-сейф за браняванымі дзвярыма ніхто не звяртаў увагі, але аднаго разу цікаўны жаўнер з надворку дапяў падрабінча да закратаўнага акна і ўбачыў, што за ім нешта блішчыць. Пасля гэтага немцы нібыта зrezаліцяжкія дзвёры аўтагенам, ашалелі ад ззяння золата, срэбра і каштоўных камянёў і вывезлі ўсё немаведама куды. Такую гісторыю малое Мігулінса словаў нейкіх магілёўцаў, што перажылі акупацыю.

Але ж сотні людзей могуць засведчыць, што старыя жалезнія дзвёры (апрача таго, абсалютна цэлыя) у быlyм будынку замельнага банка па вуліцы Міронава, 33 знялі толькі гадоў пяць-шэсць таму, а другія, кратаваныя, па-ранейшаму на месцы. Значыцца, версія закупантамі, узброенымі аўтагенам, здымаецца.

На нашую думку, бліжэйшымі да праўды выглядаюць паведамленні старых магілёўскіх жыхароў, што ў чэрвені 1941 года ў будынак банка зайшла група людзей у форме НКВД, якія адчынілі пакой-сейф ключом, склалі каштоўнасці ў падрыхтаваныя загадзя мяхі і ад'ехалі ў невядомым кірунку.

Калі ўсё здарылася менавіта так, тыя НКВДэшнікі былі б яўна

- * Нашы суайчыннікі з ЗША (злева направа): Антон Шукляйць, Антон Адамовіч і Вітаўт Кіпель, які ў розны час займаліся пошукамі Крыжа святой Еўфрасінні.
- * Наши соотечественники из США (слева направо): Антон Шукелайт, Антон Адамович и Витовт Кипель, в разное время занимавшиеся поисками Креста святой Евфросинии.

задаволеныя, прачытаўшы ў 1981 годзе ў газеце «Голас Радзімы» (якая, заўважым, выдаецца для замежных беларусаў) наведу Г. Ланеўскага «Украдзены крыж». Дзеянне ў гэтым творы адбываецца ў чэрвені 41-га. Крыж, вядома, крадуць акупанты, прычым незасабіняка, у якім некалі мясціўся зямельны банк, а з музея, дзе рэліквіі, як сведчаць факты, ужо даўно не было.

Дваццаць пяць гадоў таму Адам Мальдзіс надрукаваў у штотыднёвіку «Літаратура і мастацтва» артыкул «Сляды продкаў», выклайшы там некаторыя зпададзеныхраней звестак. Ішла гаворка і пра тое, што след рэліквій можа знайсціся за ажынам. Пасля гэтага двое вядомых беларусаў-эмігрантаў Вітаўт Тумаш і Вітаўт Кіпель адіма Беларускага інстытута науку і мастацтва ў ЗША звярнуліся да спрацоўнікаў размешчаных у Нью-Ёрку Морганаўскіх установаў — бібліятэкі і калекцыі твораў мастацтва.

Спраба даведацца пра лёс Крыжа нешта новае не дала ніякіх

вынікаў. Паведамляючы пра гэта ў друку, доктар Тумаш вельмі слушна зазначыў: дапамагчы ў пошуку магло б абарадаванне назваў савецкіх устаноў і асобаў, на адказнасці якіх Крыж быў напярэдадні вайны. Канчаткова не абвяргаючы іверсію захопу рэліквіі немцамі, замежны навуковец лічыў, што ў тыхумовах Крыж маглі лёгка прыбраць да рук «давераныя» асобы партыі і НКВД. У такім разе ён сапраўды паехаў з Магілёва не на заход, а на ўсход. Аднак жа і такі шлях не выключае магчымасці продажу нашай святыні на аукцыёне (або таемна) за мяжу. Пагатоў, аўтар выдадзенай ў 1949 годзе ў Парыжы кнігі «Св. Еўфрасінія-Прадслава» Леў Гарошка пісаў: «Каля 1930 г. былі паявіліся весткі ў газетах, што бальшавікі мелі яго (Крыж. — У. А.) прадаць у Швэцыю».

Магілёвец Е. Філіповіч прапанаваў А. Мальдзісу яшчэ адну нітаку пошуку, пра якую вучоны расказаў у сваёй кнізе «Таямніцы старожытных хсховішчаў»: «Наставець царквы ў імя Еўфрасінні ў Полацку Міхаіл Кузьменка называў прозвішча другога мільянера — Ракфелера. Нібыта ў архіве Ракфелера працаваў у 1962 годзе прафесар-гісторык з эмігрантаў Уладзімір Скарабец, які і бачыў там Крыж».

За акіянам

Амаль на два дзесяцігоддзі росшукі прыпыніліся. Іхпрацягнуў у 1990 годзе, апынуўшыся ў ЗША, вядомы беларускі журналіст Алесь Лукашук.

Варта зазначыць, што перад ад'ездам за акіян адвін дасведчаны ў такіхсправах чалавек парай ў яму ніякім пошукамі не займацца, бо гэта можа кепска скончыцца. Тым не менш, Алесь выявіў зайдросную энергию.

Яму ўдалося пагутарыць з мастацкім экспертом Ракфелераўскага цэнтра ў Нью-Ёрку Оліў Брагозі. Выслушавшы апісанне нашай нацыянальнай рэліквіі, яна запэўніла, што падобнага крыжа ў мастацкай калекцыі Ракфелераў няма і ніколі не было.

Зрэкамендацыі спадарыні Брагозі А. Лукашук звязаўся ў прыватнае нью-ёркскае агенцтва, якое выдае сусветны каталог украдзеных твораў мастацтва. Аднак, як выяснялася, гэты каталог фіксуе толькі рэчы, што знаходзяцца ў вышуку пасля 1945 года, і

не ўлічвае твораў, якія зніклі ў гады Другой сусветнай вайны. Не абнадзеіла і тэлефонная размова значальнікам агенцтва. Той сказаў, што, калі Крыж у Злучаных Штатах у прыватным зборы, знайсці яго практычна немагчыма. Такая інфармацыя можа выплысці на свет толькі выпадкова (напрыклад, пасля смерці калекцыянера будуць шукаць спадкаемцаў), дыў гэта вельмі малаверагодна. Тое самае меркаванне выклалаў А. Лукашук і адзін з нашых суайчыннікаў-эмігрантаў, які шмат гадоў сочыць за каталогамі найбуйнейшыху свеце аўкцыёнаў па продажы мастацкіх твораў — «Сотбі» і «Крысці».

Наведаў беларускі журналісті фундацыю Моргана. (Так называецца калекцыя, збіраць якую пачаў у другой палове XIX стагоддзя Перпонт Морган і якая цяпер з прычыны вялікай культурнае значнасці мае грамадскі статус.) Супрацоўнікі фундацыі і бібліятэкі Перпонта Моргана на ўсероспіты ветліва адказвалі, што нічога не ведаюць іне могуць даць ніякай інфармацыі. Вядома, наўна было б адразу бачыць у гэтым нейкую змову. Прыкладна такія адказы, пэўна ж, чуе большасць наведнікаў, што можна растлумачыць прафесійнай асцярожнасцю. Узгадайма, колькісць светна вядомых твораў мастацтва было ўкрадзена за апошнія гады ў розных краінах.

Трапіўшы на экспкурсію ў ФБР, Але́сь Лукашук выкарыстаў і гэтую магчымасць. Супрацоўніца аддзела экспертызы ласкава згадзілася пашукаць якія-небудзь звесткі пра рэліквію ў электроннай памяці сваіх кампьютараў. Адказ зноў быў несуцяшальны: тыя пра Крыж Еўфрасінні нічога не ведалі.

Загадка Крыжа недавала спакою і Адаму Мальдзісу. У часе ўрачыстасцяў, прысвечаных 500-годдзю ўсходнеславянскага першадрукара Францішка Скарыны, выпадак звёў беларускага вучонага з доктарамі гістарычных навук супрацоўнікам Эрмітажа Барысам Сапуновым. Пасля літургіі ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры зразмовы нечакана высветліліся, што пецярбургскі госьць якраз і пісаў некалі адказу малёўскіму музею. Ён з гатоўнасцю пацвердзіў: Крыж Еўфрасіннізакуплены ў калекцыю Морганаў на аўкцыёне ў Заходній Еўропе адразу павайнен...

Апрача таго, А. Мальдзісу ўдалося даведацца, што пошукамі Крыжа ў 60-я гады здзім аўся супрацоўнік Эрмітажа Бебут Шаўкоўнікаў. Гэты, відаць, прадпрымальны чалавек прыватна ездзіў у ЗША, імкнуўся пранікнуць у зборы Морганаў, але выявіў праз-

мерны імпэті атрымаў ад нейкіх маладзёнаў атлетычнага выгляду ветлівую прапанову ўгамавацца. У адваротным выпадку яны не гарантавалі госьцю з СССР вяртання дадому.

У 1966 годзе Шаўкоўнікаў апублікаваў артыкул пра Крыж Еўфрасінні ў амерыканскім мастацкім часопісе «Journal of glass studies», аднак абзац са згадкаю пра тое, дзе знаходзіцца рэліквія цяпер, у рэдакцыі выкраслі беззгоды аўтара. Нажаль, новая нітачка расследаванню нічога не дала, таму што Б. Шаўкоўнікаў ужо пакінуў гэты свет.

Праз юлькі тыхня ў пасляразмовы ў Палацку А. Мальдзіс у складзе афіцыйнай беларускай делегацыі прыехаў у Нью-Ёрк на чарговую сесію ААН. Абавязак вучонага ірамадзяніна Беларусі, натуральна, прывёў яго ў фундацыю Моргана, дзе адбылася сустрэча з пані Яўгеній Зазоўскай, рускай з паходжання, якая займаецца ў бібліятэцы Перпонта Моргана славянскімі рукапісамі і рэдкімі выданнямі.

«Намаё пытанне, ці можна набыць або паглядзець каталог музеіных фондаў, доктар Зазоўская адказала, што пра яго існаванне ёй невядома. Што знаходзіцца ў сутарэннях будынка — а там асноўнае багацце — цалкам, бадай, невядома нікому», — пісаў А. Мальдзіс у сваім «Нью-ёрскім дзённіку» ў 1990 годзе.

Зазначым адну дзіўную супярэчнасць. У 1974 годзе доктар В. Тумаш паведамляў у «Запісах Беларускага інстытута навукі і мастацтва» аб сваёй спробе выспектліць месца знаходжанне Крыжа «і па каталогу калекцыі, і беспасярэднім і роспытамі». Атрымліваецца, што гэты каталог быў, як кажуць, у наяўнасці. Доктару Зазоўскай пра ягонае існаванне ўжо невядома. Яшчэ адна таямніца?

Там сама, у Нью-Ёрку, А. Мальдзіс сустрэўся са спадаром Антонам Шукляйцем, які ў гады нямецкай акупацыі ўзначальваў Менскі гісторычна-мастацкі музей, што ў 1941-м не паспелі эвакуяваць. Ціне апынуўся Крыж, як ходзяць чуткі, у Аўстраліі? Ціне разабралі яго, каб паасобку прадаць золата, срэбра і каштоўныя камяні з эмалямі? У гаворкахі з Адамам Мальдзісам і, пазней, заўтарам гэтае кнігі спадар Шукляйць выказаў меркаванне, што шэдэр у Палацкага ювеліра Лазара Богшы, найверагодней, вывезлі ўсё жна ўсход. Ён абвяргае іверсію пра разбор рэліквіі на часткі, із ім цяжка не пагадзіцца, бо кошт золата і камянёў на Крыжы парунаўчы невялікі.

Нью-ёрскія пошуки завяршыліся ў кастрычніку 1990 года

вітам у Морганаўскую фундацыю міністра замежных спраў БССР П. Краўчанкі, якога супрададзены афіцыйны зварот наконт Крыжа Еўфрасінні Палацкай. Міністр растлумачыў, што гаворка ідзе пра нацыянальную святыню. «Калі б яе ўдалося вярнуць на Радзіму,— сказаў прыгэтым П. Краўчанка,— няхай за выкуп, у аэрапорце рэліквію сустракалі б дзесяткі тысяч людзей».

Калі прыйдзе дзень такой сустрэчы і ці прыйдзе ён наогул? На запытсвайго тагачаснага кіраўніка Міністэрства замежных спраў Беларусі атрымала афіцыйны адказ, што ў самой фундацыі Моргана Крыжа няма. Алеж у сям'і Морганаў ёсьць і прыватныя зборы, а за іх, як вынікае з прысланага документа, адміністрацыя фундацыі не адказвае...

Сляды вядуць у Расею

У расследаванні загадкавай гісторыі знікнення Крыжа Еўфрасіннінямала зрабіў у апошнія гады супрацоўніку праўлення Камітэта дзяржайной бяспекі па Магілёўскай вобласці Сяргей Багдановіч. Яго пяту належала некалькі грунтоўных публікацыяў у першыёдышы, сярод якіх артыкул пад красамоўнаю назвой «І ўсё ж след вядзе на ўсход», надрукаваны ў 1997 годзе ў двух нумарах газеты «Рэспубліка».

Напачатку С. Багдановіч аднаўляе храналогію звязаных з Магілёвам падзеяў першых дзён вайны. 30 чэрвеня Сталін патэлефанаваў тагачаснаму першаму сакратару ЦК Кампартыі Беларусі Панцеляймону Панамарэнку, што знаходзіўся ў Магілёве, і даў санкцыю на эвакуацыю насельніцтва і матэрыяльных скарбаў. З ліпеня радыё перадало загад крамлёўскага ўладара аб знішчэнні архіва і қаштоўнасцяў, якія не паспелі вывезці ў тыл. 8 ліпеня горад пакінулі работнікі ЦК, а 15–16-га немцы замкнулі акуружэнне.

Прааналізаваўшы даокументы і ўспаміны відавочцаў, аўтар артыкула робіць выснову, што, нягледзячы на шэраг нявысветленых да канца акаўчыннасцяў, падазраваць былога дырэктора музея I. Мігуліна ў якіх-небудзь махінацыях падстаў няма.

Звяртаючыся да версіі аб дачыненні да знікнення рэліквіі суп-

рацоўнікаў НКВД, С. Багдановіч згадвае, што на пачатку ліпеня 1941 года ў Магілёў прыбыла з Масквы з нейкім «асобым даручэннем» група на чале з капітанам Віктарам Пудзіным. Звабліва думаць, быццам яна якраз і мела заданне вывезці з пакоя-сейфа ў абкам епартыі каштоўнасці, якія лічыліся рэчамі антыварнага фонду СССР. Аднак у такім разе гаворка ішла б пра асабліві ўлік і контроль і пра запіс у адмысловы рэестр створанага тады фонду пад называю «Золата партыі». Інакшкажучы, Крыж і астатнія скарбы былі, на думку Багдановіча, абавязюва выратаваныя. У выніку ён схілецца да таго, што «асобым даручэннем» Пудзіна было ўсё-такі наладжванне на гэтым участку Заходняга фронта апературы сувязі разведвальнай работы. Праўда, у артыкуле канчаткова не выключаецца і сітуацыя, пры якой, суправаджаючы каштоўны груз у аўтакалоне і трапіўшы ў акружэнне, група Пудзіна магла схаваць рэліквіі недзе па дарозе ў Расею.

Дапусціўшы верагоднасць (хай сабе, на нашу думку, і вельмі нязначную) такога павароту справы, нельга не згадаць артыкула кандыдата геаграфічных навук А. Чарткова «Таямніцы глухога возера», змешчанага ў 1993 годзе ў газеце «Советская Белоруссия». У публікацыі ідзе гаворка пра зусім маленкую — дыяметрам блізу 30 метраў, але надзвычай глыбокую азярыну Акнішчу, што хаваецца ў лясной глухаманіна Краснапольшчыне. А ўтар артыкула мяркуе, што возера ўтварылася пасля падзення метэарыту. Апрача навуковых дадзеных, на карысць гэтага сведчаць і тамтэйшыя паданні пра звязаныя з бяздонным лясным «вокам» нябесныя сілы.

Аднак да загадкавай гісторыі Акнішча мелі дачыненне і сілы зусім зямныя. Прывкладна ў тыхмясінах на пачатку апошняй вайны прарываліся з нямецкага акружэння часткі 13-й арміі. «Калі лінія фронту адсунулася на ўсход, — піша А. Чарткоў, — на возеры Акнішчу, на паўночна-усходнім яго беразе, былі спіленыя дзве хвайні, што раслі побач. Па іх спускалі возера нейкія буйныя рэчы. Гэта магла быць цяжкая зброя альбо іншыя рэчы, запакаваныя ў скрынкі...» Далей ставіцца слушнае пытанне: навоштаж такнадзейна хаваць вайсковы рыштунак, тым больш, ужо ў глыбокім варожым тыле? У навакольных лясах і без таго было пакінута шмат зброі, тэхнікі і боепрыпасаў. З другога боку, каб армейская маё масць не дасталася фашыстам, яе прасцей было б знішчыць ці сапсаваць. А.

ЖЫВАТВОРНЫ СІМВАЛ БАЦЬКА ЎШЧЫНЫ

Чарткоў лічыць больш праўдападобным іншы варыянт: «У возеры затопленая рэчы, якія немагчыма было пакінуць ці знішчыць і рызыкоўна перавозіць далей на ўсход па занятай ворагам тэрыторыі. Гэта маглі быць каштоўнасці, эвакуяваныя з музеяў і сховішчаў Брэста, Беластока, Магілёва... А што, калі там захаваныя скарбы Магілёўскага браняванага пакоя, пошукі якіх дагэтуль безвыніковыя?.. Пасля разгрому гітлераўскай Нямеччыны шмат якія каштоўнасці вернутыя на Бацькаўшчыну. Але сярод іх не аказалася ніводнай рэчы з неацэнных скарбаў Магілёва, куды зусёй Беларусі звозіліся археалагічныя і культавыя рэліквіі народа».

Раскрыць таямніцы Акнішча змога, безумоўна, толькі добра падрыхтаваная

комплексная экспедыцыя.

Але вернемся да росшукаў, праведзеных С. Багдановічам. Значна верагоднейшаю яму здаецца версія, якая ўзнікла пасля атрымання ім надзвычай цікавага водгутка на адну з уласных публікацый. 75-гадовы жыхар Магілёва Пётр Паддубскі непахісна ўпэўнены, што менавіта ён вывозіў на сваёй машыне музейныя каштоўнасці разам з Крыжам святой Еўфрасінні на ўсход.

Калі прагрымелі першыя залпы вайны, выпускнік сельскагаспадарчага тэхнікума Паддубскі служыў у войску кіроўцам. У разгар баёў за Магілёў яго выклікалі да начальніка гардзіза-

на І. Ваяводзіна, які загадаў забраць з аўтамабіля партыі важны груз. Ранішою 13 ліпеня Пётр пад'ехаў да патрэбнага будынку. Некалькі людзей у цывільным адзенні ўзяліся грузіць мяшкі і пакункі. Найдаражэйшыя рэчы запакоўваліся акутую жалезам скрынку. Паддубскі пачуў, як хлюсьці з «грузчыкаў» усклікнуў: «Які крыж прыгожы!» Потым шасцёра супрацоўнікаў НКВД на чале з маёрам узялі машину падахову і загадалі ехаць у бок банка, дзе загружаліся мяшкі з грашымі яшчэ два аўтамабілі.

Наступнае раніцы невялікая аўтакалона спынілася на магілёўскай ускраіне, дзе ў кабіну да Паддубскага сеў першы сакратар ЦККПБ П. Панамарэнка. Далей машины рухаліся па маршруце Магілёў—Горкі—Смаленск—Мажайск—Масква. Нямецкія самалёты неразбамблілі іх, але катастрофы ўдалося пазбегнуць. Паводле слоў Паддубскага, у дарозе Панамарэнка часта паўтараў: «Каштоўнасці трэба давезці, што б ні здарылася». Праз два дні і дзве ночы машины спыніліся на Ленінскіхгораху Маскве каля ўпраўлення кадраў Чырвонай Арміі...

Аповед былога вайсковага кіроўцы ў скосна пацвярджаецца апублікованымі ўспамінамі як самога П. Панамарэнкі, так і тагачаснага каменданта Магілёва І. Ваяводзіна.

Аднак дагэтуль ніводная з магілёўскіх рэліквіяў не знайдзеная. «Нельга выключыць, — піша С. Багдановіч, — што іх лёс можа быць звязаны з Эрмітажам альбо музейнымі сховішчамі Уфы і Сямёнаў, дзе знайшлі ў час вайны прытулак вывезеныя архівы аўтамабіля партыі. Словам, неабходнасць пошуку каштоўнасцяў з магілёўскага збору на тэрыторыі Расіі відавочная».

Даючы інтэрв'ю газете «Звязда» (19 чэрвеня 1997 г.), з думкаю магілёўскага калегі з большага пагадзіўся і кіраўнік цэнтра інфармацыі і грамадскіх сувязяў КДБ Рэспублікі Беларусь Генадзь Сенюкоў: «... можна меркаваць, што ўсе рэчы (з Магілёва. — У. А.) аселі дзе-небудзь у правінцыйным расійскім музеі ці архіве».

Далей прадстаўнік Камітэта дзяржбяспекі выказвае аптымістычны прагноз: маўляў, калі Крыж святой Еўфрасінні сапраўды знайдзеца ў Рәсей, добрыя ўзаемадносіны паміж дзвюма нашымі дзяржавамі дапамогуць вярнуць святыню.

Нам, вядома, хочацца падзяліць такія спадзяванні, але падстаў для гэтага, на жаль, няма.

Не кожны чытач, магчыма, памятае, што ў 1992 годзе ў Менску кіраўнікі краінаў СНД падпісалі пагадненне аб вяртанні гісторычных каштоўнасцяў дзяржавам іх паходжання. У адпаведнасці з гэтым дакументам, паводле закону спадчынага валодання і без тэрміну даўнасці Беларусі павінны былі быць вернутыя шматлікія творы культуры і мастацтва. Адзін зартыкулаў пагаднення прадугледжваў утварэнне міжкурадавай камісіі, а таксама нацыянальных камісій дзея складанняспісаў іапісанняў вывезеных каштоўнасцяў.

Аднак высакароднае пачынанне было спляжанае пад корань. Маскоўскае тэлебачанне агучыла заяву, што расейскі ўрад не прызнае гэтага пагаднення, якое нібыта супярэчыць міжнародным інтарэсам. Пасля выступілівядомыя расейскія вучоныя, у тым ліку і акадэмік Д. Ліхачоў. Яны рагучы абавязці, што не дапусцяць «расцягвання» культурных і гісторычных каштоўнасцяў па «нацыянальных кварталах». Тэкст пагаднення нават не быў апублікованы ў газетах, а трохі пазней расейскі парламент інаогул скасаваў яго.

Каментары, мабыць, не патрэбныя.

Гісторыя чулівага клюпату пра «міжнародныя інтарэсы» мела працяг. У 1997 годзе Дзяржаўная дума Расеі падрыхтавала Закон аб рэстытуцыях, паводле якога ўсе культурныя каштоўнасці, якія цяпер знаходзяцца на тэрыторыі нашай усходняй суседкі, з'яўляюцца яе ўласнасцю і вяртанню іншым краінам не падлягаюць.

У чэрвеніага самага года Менск стаў месцам правядзення пад эгідаю ЮНЕСКО міжнароднай канферэнцыі пра проблемах рэстытуцыі. Форум быў досыць прадстаўнічы — разам з беларусамі ў ім удзельнічалі наўкуоўцы з Украіны, Літвы, Славакіі, Расеі, Нямеччыны і Польшчы, а таксама супрацоўнікі структур, якія ў сваіх краінахна дзяржаўным узроўні займаюцца пытаннямі вывучэння і вяртання на радзіму нацыянальнай спадчыны.

У свяtle згаданых вышэй кроку расейскіх заканадаўцаў гаспадары канферэнцыі знаходзіліся ў мінормы настроі. З аднаго боку, беларускія вучоныя паведамілі, што наша краіна сёння валодае прыблізна адным (!) практыкам сваіх культурных і гісторычных каштоўнасцяў, большая частка якіх розны час была вывезеная на ўсход. З другога — прадстаўнік Расейскай Федэрацыі Аляксандар Севасцьянав, презідэнт Лігіабароны нацыянальнай маёмысці сябра праўлення Асацыяцыі бібліятэк, музеяў і архіваў Расеі, недвухсэнсоў на даў зразумець, што

Беларусіняварт «будзіраваць» праблему вяртання каштоўнасцяў, бо «хваліразыдуцца і створаць навальніцу».

Чуць такое асабліва прыкра і горка, калі ведаеш, што далёка не ўсе нашы нацыянальныя скарбы зберагаюцца ў замежных фондах з належным клопатам. Забягаючы наперад, узгадаем пачутую з вусаў Міколы Кузыміча — аўтара ўзноўленай рэліквіі — сумную гісторыю пра паездку ў Санкт-Пецярбург, дзе ўдалося адшукаць негатывы даクладных фатаграфій Крыжа святой Еўфрасінні, зробленыя на шкле ў 1896 годзе. Заўважым, што менавіта яны далісучаснаму майстру аснову для працы, бо, па сутнасці, з'яўляюцца сёння адзіным мастком, які непасрэдна звязвае нас з арыгіналам жыватворнага Крыжа полацкай асветніцы. Калі негатывы нядбайна кінулі на стол, мастак спалохана ўскрыкнуў: «А сцярожна! Яны ж могуць разбіцца!» — «Разаб’юцца дык разаб’юцца», — з алімпійскім спакоем адказаў супрацоўнік Музея гісторычных каштоўнасцяў.

Дыкхіба не наіўна чакаць у будучыні перадачы Крыжа святой Еўфрасінні (калі ён сапраўды ў Рәсей), у той час як, напрыклад, Дзяржайная бібліятэка ў Маскве, маючы некалькі дзесяткаў Скарынаў выданняў, не перадала братній Беларусі ніводнага? Тым больш, калі ў нашай краіне за сем гадоў незалежнасці такі не выпрацавана дзяржайная палітыка адносінаў да ўласнай спадчыны, калі рэалны клопат пра яе ўлады падмяняюць демагагічнымі лозунгамі «славянскага адзінства» і пампезнымі, надзвычай дарагімі і сумнеўнымі ў эстэтычным і духоўным сэнсе імпрэзамі кшталту разрэкламаванага «Славянскага базару».

Такім чынам, праблема пошукаў нацыянальнай рэліквіі застаецца па-ранейшаму актуальнай. Не выключана, што тут змогуць дапамагчы і чытачы, якія валодаюць невядомымі дагэтуль фактамі. Іхможна паведаміць у камісію па вяртанні нацыянальных каштоўнасцяў пры Беларускім фондзе культуры або ў Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Францішка Скарыны. У выпадку неабходнасці ёсць магчымасць звярнуцца інепасрэдна ў Інтэрпол, што таксама падключыўся да пошукаў нашае святыні, зарэгістраваўшы яе пад нумарам 34-1130.